

“Primera parte”

p. 89-182

Crónica mexicáyotl

Obra histórica de Hernando de Alvarado Tezozómoc, editada por Domingo Francisco de San Antón Muñón Chimalpáin Cuauhtlehuanitzin, con fragmentos de Alonso Franco

Gabriel K. Kruell (estudio introductorio, paleografía, traducción, notas, apéndice calendárico e índice)

Ciudad de México

Universidad Nacional Autónoma de México
Instituto de Investigaciones Históricas

2021

344 p.

Figuras

(Serie Cultura Náhuatl, Fuentes 15)

ISBN 978-607-30-4378-6

Formato: PDF

Publicado en línea: 26 de agosto de 2021

Disponible en:

http://www.historicas.unam.mx/publicaciones/publicadigital/libros/730/cronica_mexicayotl.html

INSTITUTO
DE INVESTIGACIONES
HISTÓRICAS

D. R. © 2021, Universidad Nacional Autónoma de México, Instituto de Investigaciones Históricas. Se autoriza la reproducción sin fines lucrativos, siempre y cuando no se mutile o altere; se debe citar la fuente completa y su dirección electrónica. De otra forma, se requiere permiso previo por escrito de la institución. Dirección: Circuito Mtro. Mario de la Cueva s/n, Ciudad Universitaria, Coyoacán, 04510. Ciudad de México

INSTITUTO
DE INVESTIGACIONES
HISTÓRICAS

PRIMERA PARTE

[20r]

Tlatolpeuhcayotl

¶ *AQUÍ COMIENZA LA CRÓNICA, Y ANTIGÜE*
— ~ ~ ~ — *dad de los mexicanos, e<tcétera>.* — ~ ~ ~ —

y [§ 4] IIII¹ Yzcatqui nican ompehua yn *crónica* mexicayotl, yn oncan quitauhcateneuhtoc yn intemoca yn intlacatiliz, yn huel yehuatl yn intzintiliz [in im]pehualiz yhuan yn inhuallaliz yn imecoliz, in yehuantin, y nican ipan in Nueva España motenehua omotecaco yhuan oquimacehuaco y mochi yn ixquich yc huey, yehuatl. Auh yhuan ynic otzintic ynic opeuh ynic onelhuayohuac in huey altepetl yn Mexico Tenochtitlan. Ca yn intoca, mexitin chichimeca Aztlan tlaca chico-moztocha. Auh yn iquac yn ipa<n> cahuitl amo huel molnamiqui yn iquin quehma.

Introducción cristiana a la historia mexicana

y [§ 5] Auh ca huel yehuatzin ytlanequilitzintica yn cenquizcahuecapa<n>, hueyztintli teutl Dios, Jesuchristo, ynic yehuantin hecozque huallazque, motecaquihui, onoquihui yn ixeliuhcayopan yn cemanahuatl. Auh ompa ytechcopa yn ihuiccopa yn tonatiuh ycallaquiampa ompa oncatca ce<nca> huey yeyantli yn oncan onohuaya.

¹ Símbolo en forma de un cuatro romano trazado de forma oblicua y adornado con garabatos en la parte superior e inferior.

[20r]

Inicio del relato

¶ AQUÍ COMIENZA LA CRÓNICA Y ANTIGÜE
— ~ ~ ~ — dad de los mexicanos, etcétera. — ~ ~ ~ —

y [§ 4] IIII Aquí está, aquí va a empezar la crónica de la mexicanidad, donde está declarada gloriosamente su descendencia,¹ su nacimiento, justamente eso, su origen, su principio y su venida, su llegada de aquellos quienes vinieron a juntarse aquí, en la que se llama Nueva España, y vinieron a merecerla toda entera, por eso ella es grande. Y por eso se fundó, por eso comenzó, por eso se arraigó la gran ciudad de Mexico Tenochtitlan. Los nombres de ellos son mexitin, chichimecas, gente de Aztlan, chicomoztocas.² Cuándo, en qué tiempo no se puede recordar, a qué hora de otro día, en qué momento del mismo día.¹¹

Introducción cristiana a la historia mexicana

y [§ 5] Por la voluntad de aquel que es el único excelso y grandioso dios, Jesucristo Dios, ellos llegarán, vendrán hacia acá, vendrán a juntarse, vendrán a difundirse sobre una parte del mundo.¹¹¹ Cerca de allá, hacia donde el sol se mete, allá estuvo la muy gran morada, ahí fue el lugar de asiento.

² Nombres de los mexicas antes de la fundación de Tenochtitlan: cfr. *CM*, p. 67; *HI*, p. 71.

Auh çan ye oncatqui yn axcan ca huipa yn amo çan quexquich yn amo çan tlapohualli yn altepetl, yn oncan onoque in yehuantin in macehualtin yn iuh axcan motta yn miyeccan y nepapa<n> tlalli [i]pan cemanahuac. Auh yntlapial catca quitlatlauhtiaya quiteomatia yn aquin quitocayotiaya tetzahuitl Huitzilopochtli, ca tlahtohuaya, quinnotzaya, yhuan oyntlan ne oquinmocniuhtiaya, in yehua<n>tin azteca, ynic yehica yn ixpolihuia yn izquitzonxiquipilli, in teyollia yn teanimashuan yn quinhuicaya ompa mictlan. Auh yn ipampa yn ynic ynpallehuilloca yez, quimonequiltitzino yn cen [20v] quizcahueyhuecapan yn atlancaztintli yn atzonquizqui, yn iteoyotzin Dios, ynic moxexellozque yn inyeyan yn innetlaliayan ynic ye huallazque in ye nican mo omotecaco omoçecenmanaco y nepapan nohuiampa tlalli [i]pan, ynic ynpan yez, ynpan huallaz ynpan motlalliquiuh y mellahuac tlanextli, yhuan ynic quinhualmatizque in yehua<n>tin *españolesme*, ynic quinnemilizcuepaquihui, yhuan ynic huel momaquixtizque yn inyollia yn imanimashuan, yn iuh quichiuhque ye huecauh in yehua<n>tin Roma tlaca, yhuan yn ompa tlaca España yn *españolesme* yn huel ixquich yc omocenmanque in ipa<n> cemanahuatl.

y [§ 6] Auh ca yuhqui yn quenin yn iuh quimacicama[ti] in yehuatl yn tlacatecolotl yniquih yehua<n>tin mexica yezque in cenca machiyoque yezque ynic tlamamauhtizque, ymacaxozque in ye nican nohuian yhuan yn ixquich yn amo çan quezquitzonxiquipilli inteyollia yn teanimashuan, yn quinhuicaz ompa mictlan ynin ca mexica, ynic conan yn inyeliz yn intlamanitiliz yn iuh nican motocatoc tecpantoc.

Asimismo, resulta hoy en día que se implantó un sinfín, un sinnúmero de poblados allá donde estaban establecidos esos hombres, así como ahora se ve en diversas partes, en las diversas tierras del mundo. Su legado era rezar y adorar como a un dios a quien llamaban *tetzahuitl*^{IV} Huitzilopochtli, ya que hablaba, los llamaba y allá en aquel lugar se había hecho amigo de ellos, los aztecas, para que se perdieran tantos millones de almas, de ánimas, y se las llevara al infierno. Por esta razón, para que fuera en su ayuda, quiso el único [20v] excelentísimo, infinito, imperecedero, su venerada divinidad Dios que se alejaran de su morada, de su asentamiento y que ya vinieran aquí a juntarse, a esparcirse en muy diversas partes de la tierra, para que en ellas estuviera, en ellas llegara, en ellas viniera a asentarse la verdadera luz, y para que vinieran a conocer a los españoles, para que vinieran a cambiarles la vida y para que pudieran salvarse sus almas, sus ánimas, así como lo hicieron hace tiempo la gente de Roma y la gente de España, los españoles, quienes se extendieron sobre todo el mundo.

y [§ 6] Ésta es la manera en que, la forma en que él, el demonio, conoce perfectamente a aquellos quienes serán mexicas, quienes serán muy ejemplares, porque espantarán, asustarán aquí a todo el mundo y él se llevará al infierno los no pocos millones de almas, de ánimas de estos mexicas, por esto fue a tomar su forma de ser, sus costumbres como aquí está establecido y ordenado.³

³ Intervención de los demonios en la historia mexicana: cfr. tachadura en *CM*, p. 67, nota 1.

Inicio del capítulo primero

y [§ 7] Capitulo achto oncan mitohua yn inhuallaliz yn imecoliz in yehuantin mexica in nica<n> ypan Ya<n>cuic Nueva España, yhuan yn ixquich tlatatl yn oqui<m>hualhuicaque calpoleque, yhuan yn quenin quihualhuicac ytlán hualla in yehuatl yn çan tlapic teutl Huitzilopochtli, yn ihueltiuh Huitzilopochtli ytoca Malinalxoch.

Salida de Aztlan

[§ 8] ¶ Inic quizque yn chichimeca yn azteca ynic ompa hualquizque yn ichan Aztlan ypan *i ce tecpatl xihuitl, 1064 años*. Ye yuh nepa ontzontli_{ypan} [21r] ypan matlacpohualli ypan yepohualli ypan nauhxihuitl motlacatillitzino y nelli Dios, ytlaçopiltzin Jesuchristo. Auh ynic ompa cenca huecahuaque ynic ompa catca onoca chichimeca azteca yn Aztlan, ontzonxihuitl ypan matlacpohualxihuitl ypan matlacli on nahui xivitl yn iuh neztica yntlapohual huehuetque, ynic niman ompa ye huallhua ye huallolini ynic nica<n> ye hualnenemi.

Inicio del relato de Alonso Franco

y [§ 9] Yzcatqui nicân o<m>{pehua nica<n>} ycuiliuhtoc yn intlahtolli in mexica, yn huehuetque. Auh yn ompa yn inchan ytocayocan Aztlan, yehica yn intoca azteca yhua<n> yn ompa yn inchan ynic ontlamantli ytocayocan Chicomoztoc. Auh ynín azteca yntoca azteca yhuan yntoca mexitin. Auh yn axcan çá mellahuac yn mitohua yn intoca mexica. Auh ca quin nica<n> quicuitacico yn intoca tenochca.

y [§ 10] Auh in ompa huallaque yn mexica yn itocayocan Aztlan ca hanepantla yn ompa huallhuaque ca chiconcalpoltin.

Inicio del capítulo primero

y [§ 7] Capítulo primero, en el que se habla de su venida, de su llegada de ellos, de los mexicas, aquí a la Yáncuic Nueva España, y de todas las personas que los dueños de los barrios habían traído, y de cómo el falso dios Huitzilopochtli los trajo consigo y vino con su hermana llamada Malinálxoch.⁴

Salida de Aztlan

[§ 8] ¶ Así que salieron los chichimecas, los aztecas, así que de allá, de su casa, de Aztlan salieron hacia acá en el año 1-Pedernal, 1064 años.⁵ Hacía ya mil [21r] sesenta y cuatro años que había nacido Jesucristo, el hijopreciado del verdadero Dios. Permanecieron mucho tiempo allá, estuvieron asentados los chichimecas aztecas en Aztlan mil catorce años, según está expresado en la cuenta de los antiguos, hasta que después de allá ya parten hacia acá, ya se mueven hacia acá para venir a vivir aquí.

Inicio del relato de Alonso Franco

y [§ 9] Aquí está, {aquí va a em}pezar, aquí está escrita la historia de los mexicas, de los ancianos. Su casa está allá, en un lugar lejano llamado Aztlan, ya que su nombre es aztecas y allá su casa es llamada también con el segundo nombre de Chicomóztoc. El nombre de éstos es aztecas y su nombre es también mexitin. Hoy en verdad se dicen, se llaman nada más mexicas. Después vinieron aquí a adquirir el nombre de tenochcas.⁶

y [§ 10] De allá vinieron los mexicas, del lugar llamado Aztlan que estaba en medio del agua, de allá partieron los siete barrios.

⁴ Capítulo primero: cfr. *CM*, p. 67.

⁵ Salida de Aztlan de los mexicas en el año “1-Pedernal” (1064): cfr. *CB*, lám. I; *CA*, p. 20; *3a. Rel.*, p. 3; *4a. Rel.*, p. 69; *HCM*, p. 161; *MC*, p. 19.

⁶ Inicio del relato de la migración mexica: cfr. *CA*, p. 18.

Mexi Chalchiuhtlatónac, jefe de los mexitin

y [§ 11] Yn Aztlan Huehue Mexico, yn axcan quitocayotia Yancuic Mexico, yn ompa tlahtohuani catca ytoca Moteuhçoma, ynin tlahtohuani oncatca omentin ypilhuan. Auh yn iquac ye miquiz niman ye yc quintlahtocatlallituih yn omoteneuhque ypilhuan yn tetiachcauh amo huel momati yn itoca yehuatl yntlahtocauh yez yn cuixteca. Auh yn teteyccauh yn mexicatl, çan mitohua Mexi, ytoca Chalchiuhtlatonac yehuatl ye qui<m>maca, yn mexitin, yntlahtoca[uh] yez, yn omoteneuh yn Chalchiuhtlatonac. Auh yn iquac in ye [21v] yntlahtocauh yn mexitin, yn Chalchiuhtlatonac. Auh niman ye yc quicocolia, yn itiachcauh yn intlatocauh cuixteca ye quitohua camo huelitiz yn ce yntlatocauh yez, yn mexitin ca çan moch niquincenpachoz nehuatl yn mexitin. Auh yn mexitin, niman ye yc ye huallamacehua yn oncan ytocayocan Quinehuaya<n> yn Tzotzompa, yn quihualtemaya yn imacxoyauh anoço acxoyatl, nauhpa ylloque yn oncan yn ceppa hualhui yn quihualitta ca cecenmantoc yn acxoyatl, yn aquin quihualcecenmana niman ic oncan quihto yn Mexi yn Chalchiuhtlahtonac tocnihuané quimilhui yn mexicana, ma ye yc otihuallaque, ma ye yc otihualquizque yn tochan Aztlan. Auh yc nima<n> quitlacamatque yn mexicana. ~~On-~~
can motlallique

Mexi Chalchiuhtlatónac, jefe de los mexitin

y [§ 11] En Aztlan Huehue Mexico, que ahora se nombra Yáncuic Mexico,^v allá era gobernante el llamado Moteuczoma. Este gobernante tenía dos hijos y cuando ya iba a morir, entonces iba a tomar el poder el hermano mayor de sus hijos mencionados, de quien no se sabe bien el nombre, él iba a ser gobernante de los cuextecas, mientras que al hermano menor, quien era mexica, se dice Mexi, su nombre es Chalchiuhtlatónac, a él ya se le dan los mexitin, iba a ser gobernante de ellos el dicho Chalchiuhtlatónac. Cuando ya [21v] Chalchiuhtlatónac es gobernante de los mexitin, entonces su hermano mayor, el gobernante de los cuextecas, lo aborrece y dice: “De ninguna manera esto será posible, uno solo será el gobernante de los mexitin, únicamente yo gobernaré a los mexitin sin nadie más”. Los mexitin entonces ya vienen a hacer penitencia ahí, en el lugar llamado Quinehuayan Tzotzompa, venían a amontonar sus ramas de pino o pino, cuatro veces regresaron ahí y el que vino una vez alcanzó a ver que estaban esparcidas las ramas de pino. Luego, el que viene a esparcir las ramas, en ese instante habló a Mexi Chalchiuhtlatónac: “Amigos nuestros” dijo a los mexicas, “Vengan ya, salgan ya de nuestra casa, de Aztlan”. Así que en seguida le obedecieron los mexicas.⁷

⁷ Disputa entre los hijos del gobernante de Aztlan: cfr. *MC*, p. 21.

Salida de la cueva de Quinehuayan Chicomóztoc

y [§ 12] Auh ynic huallamacehuaya acaltica yn hualhuia ynic hualpano-
ya yn quihualtemaya yn imacxoyauh yn oncan omoteneuh ytocayocan
Quinehuayan, Oztotl, oncan ca motenehua Chicomoztoc yn oncan
quizque chiconcalpoltin, mexitin.

El ambiente desértico de Chicomóztoc

y [§ 13] Auh ynic quizque yn ompa omoteneuh yn motocayotia Qui-
nehuayan Chicomoztoc, yn motenehuaya teochichimeca azteca me-
xitin, quihualhuicaya yn tleyn intlapial yn intlaquimilol catca yn
quimoteotiaya quicaquia yn tlahtohua. Auh quinanquiliaya yn azteca.
Auh yn amo quittaya yn quename quinnotzaya. Auh yn ompa yn Qui-
ne-ne-huayan Chicomoztoc motocayotia, yn texcalli ca chicoccan yn
coyo<n>qui yn oztotl tepetlamimiloli yn itech catq<ui> yn o<n>can [22r]
yn oncan quiçaco mexitin, yncihuahuan quinhualhuicaque ynic hua-
lloomequizque Chicomoztoc, yn o<n>can ca cenca temamauhlica
camo çan quexquich yn ompa onoque yn ompa tlapia yn tequanime
yn cucuetlachtin, yn ocelome, yn mimiztin yn cocohua yhuan tzihuac-
yotoc nequameyotoc çacayotoc yn chicomoztotl. Ca cenca hueca
amo aca oc huel onmatia yn çatepan yn ompa yn canin Chico-
moztoc. Ca yuh quitotiaque yn ompa hualquizque, yn motocayotia-
ya teochichimeca huehuetque, ca yn iquac ompa hualolinque ynic
ompa huallehuaque. Ca nohuan quauhtlan tepetlan, atlauhtla, teo-
contla, xihualcatla tzihuactla, nequametla, çacatla, cuillotla y no-
huan yn hualnientiaque yn huallacxipetlatiaque.

Salida de la cueva de Quinehuayan Chicomóztoc

y [§ 12] Así que venían a hacer penitencia en barco, venían a atravesar hacia acá, venían a amontonar sus ramas de pino, ahí en dicho lugar llamado Quinehuayan, una cueva, a la que se nombra Chicomóztoc, de ahí salieron los siete barrios de los mexitin.⁸

El ambiente desértico de Chicomóztoc

y [§ 13] Por eso los que se nombran teochichimecas aztecas mexitin salieron de allá, de dicho lugar que se llama Quinehuayan Chicomóztoc. Traían lo que era su custodia, su envoltorio, y los que lo tenían como dios lo escuchaban hablar. Los aztecas le respondían, pero no veían de qué manera los llamaba. Allá, en Quinehuayan Chicomóztoc, se le dice peñasco agujerado en siete partes, cueva, cerro empinado y en él estaban [22r] los mexitin quienes de ahí vinieron a salir. Trajeron a sus mujeres, así que vinieron a salir de Chicomóztoc en parejas, allá donde hay muchas cosas espantosas, allá donde se extienden, allá donde se resguardan un sinnúmero de bestias feroces, lobos, jaguares, pumas, serpientes y la cueva séptuple está llena de pequeños cactus espinosos, de magueyes de aguamiel, de maleza. Está muy lejos, ninguno aún puede saber con exactitud qué tan lejos y dónde está Chicomóztoc. Así lo dejaron dicho los que de allá vinieron a salir, los nombrados teochichimecas antiguos, cuando de allá se movieron hacia acá, para de allá venir hacia acá. Por todas partes, en los bosques, en los cerros, están diseminados barrancas, biznagas, cactus órganos, pequeños cactus espinosos, magueyes de aguamiel, zacates y árboles de cuilote, por todas partes van errando hacia acá, van dejando sus huellas hacia acá.

⁸ Penitencia en Quinehuayan Chicomóztoc: cfr. *CB*, lám. I; *CA*, p. 18; *3a. Rel.*, p. 3; *MC*, p. 21.

Ca maçatl, tochtli, tequani, cohuatl, tototl, yn quiminaya yn quihual-
quatiaque ymehuatilma hualyeta, yhuan tonacayotl yn intech
hualmonectia, yn iuh ye onneciz, quinhualnotztia yn tleyn intlapiál yn
intlaquimilol quihualhuicaya yn quimoteotiaya. // Auh ynic hualpa-
noque yn Aztlan yn azteca mexitin, acico oncan yn Culhuacan quin
onca<n> quihualantiquizque in *diablo*, tetzahuitl Huitzilopochtli, yn
huallaque ce cihuatl ytoça Chimalma, ompa quihualhuicaque yn Aztlan
Chicocca<n> hualquiztiaque ynic hualnenenque.

Los cuatro cargadores de los dioses

y [§ 14] Auh yn ompa yc huallehuaque azteca yn Culhuacan nahuintin
yn quihualmamaque yn tetzahuitl Huitzilopochtli, topco hualonotia, yn
teomamaque ce tlacatl, ytoça Yztacmixcohua^{tzin}. [22v] Auh ynic ome
ytoça Apanecatl yniqey ytoça Tezacohuacatl ynic nahui cihuatl ytoça
Chimalma yehuantin in ymotenehua teomamaque. //

Ruptura del árbol

y [§ 15] Auh nima<n> yn oacico yn quahuitl ytzintla, nima<n> ye yqui-
tzintlan oncan onmotlallique yn oncan icac cenca tomahuac yn quahuitl
yn ahuehuatl niman onca<n> contlallique yn tlalmomoztli ypan qui-
tlallique yn tetzahuitl Huitzilopochtli, yn ocontlallique.

Venado, conejo, fiera, serpiente, pájaro es lo que flechaban, lo que vienen comiendo, sus abrigo están hechos de piel y la comida es lo que a ellos se les antoja. Como ya se mostrará. Los va llamando hacia acá aquello que era su custodia, el envoltorio que los guiaba hacia acá y que ellos tenían como dios. // Ya que los aztecas mexitin atravesaron viniendo de Aztlan y llegaron a Colhuacan, después vinieron a salir de ahí tomando al diablo, al *tetzahuitl* Huitzilopochtli. Aquellos que vinieron trajeron de Aztlan Chicoccan a una mujer llamada Chimalma, de allá fueron saliendo hacia acá, vinieron caminando.⁹

Los cuatro cargadores de los dioses

y [§ 14] Cuando los aztecas partieron de Colhuacan, eran cuatro los cargadores del dios que venían cargando al *tetzahuitl* Huitzilopochtli, el cual viene yaciendo en un cofre: el nombre de uno de ellos es Íztacmixcoatzin. [22v] El nombre del segundo es Apanécatl, el nombre del tercero es Tezcacoácatl, el cuarto es una mujer, su nombre es Chimalma. Ellos son los dichos cargadores del dios. //¹⁰

Ruptura del árbol

y [§ 15] Luego vinieron a llegar debajo de un árbol, entonces fueron a asentarse ahí abajo, ahí donde está erguido el árbol, un ciprés muy ancho. Luego fueron a instalar en aquel lugar un montículo de tierra en el cual pusieron al *tetzahuitl* Huitzilopochtli, lo fueron a acomodar.

⁹ Paso por Chicomóztoc: cfr. *MC*, p. 27.

¹⁰ Los cuatro cargadores del dios: cfr. *CB*, lám. II; *CA*, p. 20; *3a. Rel.*, p. 11.

Auh in ye yquezquilhuitiyoc niman conmanilique, yn imitac, niman ye tlaquazquia, niman ye quicaqui aquin quinnotza yn icpac huallahto-hua, ahuehuetl quimilhuia yn oncan ancate onximiquanican, amo amohan huetziz, ca moztla huetziz yn ahuehuetl. Niman ic quicauhque yn quiquaya cenca huecauh yn totoloticatca niman ic omiquanique oquitlalcahuique yn ahuehuetl, oneltic yn otlathuic omotzineuh yn inpa<n> poztec yn quahuitl, yn ahuehuetl, oncan oc nauhxiuhtique yn catca azteca mexitin, ynic oncan motlallico ytzintlan mocehuiaya yn ahuehuetl. Auh ynin omoteneuh quahuitl yn inpan poztec mexitin çan no yehuantin yntlaaquil mochiuh yn azteca yn iuh quitotihui huehuetque, ye iuh matlactlomome xihuitl oncan cate yn Aztlan, yn ipa<n> *xij* calli xihuitl *61 años*, yn iquac caquique quahuitl yn ahuehuetl ye iuh nepa yepohualli ypan cexihuitl motlcatililtzino yn nelli Dios, yflaçolpiltzin Jesuxp<ist>, ynic caquique omoteneuh quahuitl, ahuehuetl yn ipan in *v* tecpatl xihuitl *1068 años*, yn oynpan poztequico yn omoteneuhque azteca mexitin yn otlipan ynic huallaque. Auh ynic cenca huecauh-tica ynic ycaca yn ahuehuetl, ynic tlaaquilli yhuan ynic poztequico, ynpan mexitin yn ixquichcauhtica ontzonxiuhtica ypan matlacpohualxiuhtica ypan chicuexiuhtica, yn iuh neztica yntlapohval huehuetque.

Después de varios días fueron a tender en el piso sus provisiones, luego que ya habían comido, entonces oyen de repente alguien que los llama, quien viene a hablar arriba del ahuehuete y les dice: “¡Apártense de donde están! Que no caiga sobre ustedes, pues mañana caerá el ciprés”. Así, dejaron lo que estaban comiendo, mucho tiempo estuvieron cabizbajos, entonces se retiraron, se apartaron del ciprés y fue verdad que al amanecer se rompieron sobre ellos las ramas del árbol, del ciprés. Ahí los aztecas mexitin estuvieron todavía cuatro años, por eso vinieron a asentarse ahí abajo, descansaban al pie del ciprés. Este mencionado árbol, que se rompió sobre los mexitin, fue plantado por ellos mismos, por los aztecas, así como lo fueron diciendo los antiguos; a los doce años que ya estaban en Aztlan, en el año 12-Casa, 61 años, fue cuando plantaron el árbol, el ciprés; ya habían pasado sesenta y un años desde que había nacido Jesucristo, el hijo preciado del verdadero Dios, entonces plantaron el dicho árbol, el ciprés. En el año 5-Pedernal, 1068 años, fue cuando allá vino a quebrarse sobre ellos, sobre los dichos aztecas mexitin que venían en el camino. Por lo tanto, estuvo mucho tiempo ahí parado el ahuehuete que había sido plantado, hasta que vino a partirse sobre los mexitin mil y ocho años después, según aparece en la cuenta de los ancianos.¹¹

¹¹ Ruptura del árbol: cfr. *CB*, lám. III; *CA*, p. 20-21; *3a. Rel.*, p. 12.

Los aztecas se vuelven mexitin

y [§ 16] Auh ye omito, yn quahuatl ytzintla huecauhtica y_n oc o<n>mpa [23r] yn oc ompa catca yn azteca, çatepan yn ohualpeuhque, yn otlica ympan oacico yn tlatlacatecolo huey comitl ytla huehuetztoque, yhuan cequintin mizquitl ytzintlan huehuetztoque yehuantin yn quintocayotia mimixcohua, chicomentin yn ce tlatatl ytoca Xiuhneltzin, ynic ome ytoca Mimichtzin, yniquey yn cihuatl yn hueltiuh ytoca Teoxahual. Auh yn oc nahuantin amo huel momati yn intoca tlatlacatecollo, oncan oquinnotz, yn Huitzilopochtli, in yehuantin yn azteca yn motenehua teomamaque, ynamonn itemamacahuan yn in yztlacateutl, ye otiquitoque tlapac yn intotoca teomamaque, no yhuan oquinnotz, in yehuatl yn inteyacancauh yn in tlahtocauh in yehuantin azteca mexitin, yn ompa catca onoya yn ipa<n> yn ihtic yn cenca huey altepetl ciudad, Aztlan Chicomoztoc, yuhquima tiquitocan yn ipan altepetl, Aztlan Aztatlan ymonoyan yn aztame ynic motenehua Aztlan, yn ompa catqui yn axcan yn aço ye ompa, yn huel ytlan ynahuac yn cenca huey atentli, huey atoyatentli, yn quitocayotia yn axca<n> in yehuantin *españoles*, Yancuic Mexico, Aztlan Chicomoztoc. Ye omito oncan quinnotz yn Huitzilopochtli, yn azteca yn teomamaque quimilhui xiquimonanacan yn huey comitl ytlan cate yehuanti<n> yn yaca[ch]to tequitizque.

Los aztecas se vuelven mexitin

y [§ 16] Ya se dijo que los aztecas estuvieron todavía mucho tiempo [23r] ahí al pie del árbol. Al fin, comenzaron a caminar hacia acá y por el camino vinieron a llegar sobre ellos los demonios, uno después de otro estuvieron cayendo recostados junto a unas biznagas y algunos estuvieron cayendo junto a unos mezquites: a ellos se les llama mimixcoas. Eran siete, el nombre del primero es Xiuhneltzin, el nombre del segundo es Mimichtzin, la tercera es una mujer, hermana mayor de ellos, su nombre es Teoxáhual. De los otros cuatro demonios no se puede saber bien sus nombres. En este punto Huitzilopochtli llamó a los aztecas, a los que se dicen cargadores del dios, a los jefes de este falso dios —ya habíamos dicho arriba que su nombre es *teomamaque*—, también llamó a aquel que es capitán de los aztecas mexitin, a aquel que es su gobernante de ellos, quienes estaban allá, se habían establecido adentro del muy gran *altepetl*, de la ciudad de Aztlan Chicomóztoc: como si dijéramos en la ciudad de Aztlan Aztatlan, asiento de las garzas, por eso se le llama Aztlan; ese lugar se encuentra hoy acaso justamente allá, junto y alrededor de la muy gran costa, de la gran ribera que los españoles llaman ahora Nuevo México, Aztlan Chicomóztoc. Ya se dijo que en este punto Huitzilopochtli llamó a los aztecas, a los cargadores del dios, les dijo: “¡Vayan a agarrar a los que están sobre las biznagas! Ellos primeramente tributarán”.¹²

¹² Captura de los mimixcoas: cfr. *CB*, lám. IV; *CA*, p. 22; *3a. Rel.*, p. 13-15.

y [§ 17] Auh yuh quitotihui yn huehuetque yn ompa Aztla<n> yc hualquizque yn azteca ayemo yntoca catca mexitin, çan oquixquich yc monozaya ynic azteca. Auh ye quin oncan in yn titlahtohua yn quicuique yntoca ynic ye monozta mexitin. Auh yuhqui yn ynic macoque yn iuh quitotihui huehuetque, yehuatl quintocamacac yn Huitzilopochtli. [23v]

y [§ 18] Auh ca? niman oncan oquincuepilli yn intoca yn azteca oquimil[hui] yn axcan aocmo amotoca yn amazteca ye anmexitin oncan no quinacazpotonique ynic oquicuique yn yntoca mexitin, ynic axca<n> ye mitohua mexica, yhuan oncan no quinmacac yn mitl yhuan tlahhuitolli, yhuan chitatli yn tleyn aco yauh huel quimina yn mexiti<n>.

Fin del relato de Alonso Franco

y [§ 19] Auh in yehuantin teomamaque quinoztzque in yehuatl yn tetiachcauh yn quinyacana, yn inflatocauh azteca mexitin yn itoca catca Chalchiuhtlatonac. Auh quilhui in yehuatl Huitzilopochtli, yn Chalchiuhtlatonac, tla xihualauh Chalchiuhtlatonactzé, ca monequi huel cenca totech monequi ma nima xitlatlamachi xitlatecpa yn iuh yez, yn iuh mochihuaz, yn tiquinhuicaz mic tlatatl, motlan yazque. Auh ma yxquich yn chicome calpolli oncan ynpialhuan mochiuhtiazque yn omoteneuhque yn nica<n> oa[n]quimanque yn huey comitl ytlán, ohuehuetztoca. Auh yehuantin yn achi cenca tlapaltique chicahuaque mexitin, ma huel ce<n>ca hualca yc yxachintin ynic miequintin yn macehualtin, yehica ypampa ca tiazque titotecatihui titotlallitihui, yhuan tiquinpehuatihui, yn ipan huey cemanahuatl, onoque yn macehualtin.

y [§ 17] Según lo fueron diciendo los ancianos, cuando los aztecas vinieron a salir de Aztlan su nombre aún no era mexitin, sino que todos se llamaban todavía aztecas. Ya después de esto que hablamos allí, tomaron su nombre, por lo cual ya se llaman mexitin. De esta manera les fue dado su nombre, así como lo fueron diciendo los ancianos, fue Huitzilopochtli quien se lo dio. [23v]

y [§ 18] Luego ahí cambió el nombre de los aztecas, les dijo: “Ahora su nombre ya no es aztecas, ustedes ya son mexitin”. Entonces les emplumó las orejas, por eso tomaron el nombre de mexitin, por eso ahora ya se dicen mexicas. Allí también les dio flechas, arcos y espantillas para la caza: a lo que va arriba lo pueden flechar los mexitin.¹³

Fin del relato de Alonso Franco

y [§ 19] Ellos, los cargadores de los dioses, llamaron a aquel que era el jefe que los guiaba, el gobernante de los aztecas mexitin, cuyo nombre era Chalchiuhtlatónac. Le dijo Huitzilopochtli a Chalchiuhtlatónac: “Ven, Chalchiuhtlatónac, es muy necesario para nosotros, es necesario que en seguida dispongas, que ordenes cómo será, cómo se hará eso: llevarás muchos hombres que irán contigo. Que todos los siete *calpoltin* constituyan de inmediato sus depósitos, que son los mismos que ustedes ofrecieron aquí, habiendo ellos caído junto a las grandes biznagas. Ellos, los mexitin, son bastante fuertes y firmes, pero mucho más numerosos, innumerables son los hombres que están establecidos en esta gran tierra rodeada por las aguas, por esta razón partiremos, vamos a extendernos, vamos a asentarnos, vamos a conquistarlos.

¹³ Cambio de nombre de los aztecas: cfr. *CB*, lám. IV; *CA*, p. 22-23; *3a. Rel.*, p. 15.

Auh yehica ypampa y nehuatl neltiliztica namechilhuia, aompa namechihuatiuh antlahtoque, anpipiltin yn ixquich yca ynin nohuian ompa cemanahuac. Auh ynic antlahtoque anyezque, onyezque anquinpiezque amo [ç]an quexquichtin, amo tzonquizqui, amo tlanque yezque, yn amomacehualhuan yn amechtlacallaquilizque yn amechmacazque yn a_{mo} ça<n> quex [24r] yn amo çan quexquich tlapanahuia hualca, yn chalchihuitl, yn coztic teocuitlatl, yn quetzalli, yn quetzalitzli, yn tapachtli, yn tlapaltehuilotl, yn tlaçotlaque<n>tli. Auh amotlacahuan yhuan onyezque anquinnemiltizque. Auh yn nepapan yhuatl yhuan amechmacazq<ue>, yn xiuhtototl yn tlahuquechol yn tzinitzca, in ye yxquich yn tlaçoyhuatl. Auh y tlapapalcacahuatl yn tlapapalychcatl, ca mochi anquittazque, ca nel notequiuh yc onihualihualoc. Auh yehuatl yca ynyn itlahtol oquinquixti in yehuatl Chalchiuhtlahtonac chicome calpolli yn macehualtin yn quinpiaya, yn intlapialhuan yn intlaquimilolhuan yn i<n>teohuan. // *xij* acatl xihuitl *1075 años*, ypan in oncan chiconxiuhtique, yn Quinehuayan Ch[i]comoztoc, in mexitin azteca chichimeca huehuetque, ynic niman oncan no hualquizque Chicomoztoc, ynic mitohua chocomoztoca, ynic niman ohualolinque yn ipan in omoteneuh *xij*, acatl xihuitl, ynic ye huitze. ynic ye hualnenemi, ye iuh nepa matlactlomome xihuitl hualquizque, yn ompa yn ychan Aztlan ynic oncan omoteneuh Quinehuayan Chicomoztoc yn ipan i<n> omoteneuh *xij*, acatl, ynic niman oncan huallehuaque, ynic ohualnenenque. O ca yhui yn yn hualquizq<ue> yn Aztlan yn azteca mexitin chichimeca huehuetque yn ompa axcan mitohua Yancuic Mexico. // Oncan tlami ynyn itlahtol huehue yn Alonso Franco catca nican ychan ypan altepetl ciudad Mexico Tenochtitlan. Auh yn omomiquillico ypan xihuitl *de 1602 años*, ynyn *mestiço* catca.

Por esto yo les hablo a ustedes con la verdad: los iré haciendo gobernantes de lugares lejanos, nobles de todas las partes del mundo. Serán gobernantes y los que tendrán a su cuidado serán un sinnúmero, no acabarán, no tendrán fin sus vasallos, les tributarán, les obsequiarán [24r] un sinfín, una cantidad exorbitante de piedra verde, de oro amarillo, de plumas de quetzal, de obsidiana verde, de coral, de cristal colorado, de vestidos preciosos. Ellos serán sus siervos y ustedes les darán la vida. Y ellos a ustedes les darán una multitud de plumas de pájaro color turquesa, de ave de cuello rojo, de trogon, todas las plumas preciosas, y una multitud de cacao multicolor, de algodón multicolor. Todo lo verán ustedes, porque en verdad es mi labor, por eso se me envió”. Chalchiuhtlatónac reportó este mismo discurso a los siete barrios, a los hombres que guardaban los depósitos, los envoltorios de sus dioses.¹⁴ // Año 12-Caña, 1075 años, en él los ancianos mexitin aztecas chichimecas habían trascendido siete años allí en Quinehuayan Chicomóztoc. Así que después vinieron a salir también de Chicomóztoc, por eso se les dice chicomoztocas, por eso luego se movieron hacia acá en el dicho año 12-Caña, así que ya vienen, ya ponen en marcha hacia acá. Ya habían trascendido doce años desde que vinieron a salir de su casa, de Aztlan, del lugar nombrado Quinehuayan Chicomóztoc, en el dicho 12-Caña, por eso luego ahí partieron hacia acá, por eso se pusieron en marcha hacia acá. He aquí, esta es la manera en la que los antiguos aztecas mexitin chichimecas vinieron a salir de Aztlan, que ahora se dice Nuevo Mexico.¹⁵ // Ahí termina este discurso del viejo Alonso Franco, cuya casa era aquí en el *altepetl* ciudad de Mexico Tenochtitlan. Murió en el año de 1602 y era mestizo.

¹⁴ Discurso de Huitzilopochtli a Chalchiuhtlatónac: cfr. *3a. Rel.*, p. 5.

¹⁵ Salida de Quinehuayan Chicomóztoc en el año “12 caña” (1075): cfr. *3a. Rel.*, p. 19.

La migración mexicana

y [§ 20] Auh ca cenca nohuian nenque yn mexicana yn chichimecatlalpan yn cana qualcan huecahuaya cenpohualxiuhtia, yn motlallia yn tlahuelmati, yn cana caxtolli xihuitl yn motlallia, yn cana matlacxiuhtia [24v] yn cana macuilxiuhtia yn motlallia, y<n> cana nauhxihuitl yexihuitl, yn motlallia, yn cana onxiuhtia, yn cana cexiuhtia yn motallia yn amo tlahuelmati, yn cana cempohualilhuitl ompohualilhuitl yn motlallia (ompa quiçaco yn Cuextecatlyhocayan yhuan Cohuatlycamac). Auh ca nohuian quihualtocatiaque yn tlalli. Auh yn quihualquaticaque, yn intech monequia, nacatl yn tonacayotl, yhua<n> yn etl, huauhtli, chian yhuan chilli, xitomatl. Auh y cana cenca huecahuaya, moteocaltia, oncan quiquetzque yn ical yn inteouh yn Huitzilopochtli. Auh ca oc no cequintin, yn quinhualhuicac yn inteohuan ynic mitohua yn chicome calpolli yn mexicana in huallaque. Auh ynic ce calpolli yopica, ynic ome calpolli tlacochcalca, ynic yey calpolli, huitznahuac, ynic nahui calpolli cihuatecpaneca, ynic macuilli calpolli chalmeca, ynic chiquacen calpolli tlacatecpaneca ynic chicome calpolli yzquiteca. Auh ye omito ca ce<n>ca nohuian hualnenticaque, yn chichimecatlalpan yn cana quihualcauhtiaque toctli miahuati, yn cana quihualcauhtehuaque, xilloti helloti, coçahuia. Auh yn cana oc quipixca, quihualquatehua yn tonacayotl. Auh ca cenca, miyec flamantli, yn quichihueque yn otlipa<n> ynic huallaque, nohuian nenque in Culhuacan yn hueca Culhuacan, yhuan yn Tonayehuacan anoço Tonalan ca cenca moch ic nenque. Auh ca yncotoncahuan yn michhuaque, y<n> mexicana, yhuan yn malinalca.

La migración mexicana

y [§ 20] Por muchísimas partes anduvieron los mexicas en la tierra de los chichimecas. En algunas partes, en lugares buenos que les parecen de su agrado permanecen, transcurren, se establecen veinte años, en otras partes se establecen quince años, en otras pasan diez años, [24v] en otras transcurren, se establecen cinco años, en otras se establecen cuatro años, tres años, en otras pasan dos años, en otras transcurren, se establecen un año, pero en algún lugar donde no se encuentran a gusto se establecen sólo veinte días, cuarenta días (vinieron a salir de allá, de Cuextecatlichocayan y Cóatlícamac). Por todas partes vinieron sembrando la tierra. Vinieron comiendo lo que necesitaban, carne era el sustento y frijol, amaranto, chíca, chile y jitomate. En las partes en las que permanecían mucho tiempo, construían la casa de sus dioses, allá levantaban la casa de su dios Huitzilopochtli y también de algunos otros de los dioses que trajeron cuando vinieron los que se dicen siete barrios mexicas. El primer barrio era el de los yopicas, el segundo el de los tlacochcalcas, el tercer barrio Huitznáhuac, el cuarto barrio el de los cihuatepanecas, el quinto barrio el de los chalmecas, el sexto barrio el de los tlacatepanecas y el séptimo barrio el de los izquitecas. Ya se dijo que por muchas partes vinieron caminando en la tierra de los chichimecas, en algún lugar vinieron a dejar las matas de maíz en flor, en algún otro se marcharon dejándolas jilotear, echando mazorcas tiernas o haciéndose amarillas. En algunas partes también cosechan el maíz, se marchan comiéndose el sustento. Muchísimas cosas hicieron en el camino en el que vinieron. Por todas partes anduvieron, por Colhuacan, por el lejano Colhuacan, y en Tonayehuacan o Tonallan, por todos lados anduvieron. Los michhuaques una fracción de los mexicas y también los malinalcas.

Auh ca mochintin huallaque. Auh ynic quincauhque, yn michhuaque, atlan mahuiltiaya yn oquichtin, yhuan yn cihua, yn oncan Bazquallo, ytocayocan. Auh quinhualcuilitehuaque yn yntilma yn inmactli, yn cihua yn incue yn inhuipil, quincuillique. Auh yn oquichtin aocmo maxtleque, ça tzintlapantinema, anoço ça tzintlapa<n>tinemi maxauhtinemi. Auh yn cihua ça yncicuil y comana. Auh yn oquichtin, yc huipilleque omochiuhque. O yhui y<n>, yn quincauhque michhuaque.

Abandono de Malinalxoch, hermana de Huitzilopochtli

y [§ 21] Auh in yehuatl yn itoca yn Malinalxoch yn ihueltiuh yn Huitzilopochtli, ynic quicauh yn otlipan mochitin ^{yn itahua<n>} [25r] yn itahuan ca quicochcauhque ypampa amo tlatcatl catca cenca tlahuelilocayotl yn quimotequiuhitia teyolloquani tecotzanani teyxcuepani, teotlaxiliani, tecochmamani tecohuaqualtiani, tecoloqualtiani, ca mochi quinotza yn petlaçolcohuatl, yn tocatl, yhuan tlahuipochin mocuepa ca cenca huey tlahuelliloc. Auh ca yehuatl ynic amo con<n>ec yn Huitzilopochtli, ynic amo quihualhuicac yn iveltiuh, yn itoca Mallinalxoch, yn mochintin yn itahua<n> yn çan quincocchcauhque. Auh niman oquihto yn tlamacazqui, yn Huitzilopochtli. Auh quimilhuia yn itahua<n> yn motenehua yn teomamaque, ye cuel yehua<n>tin yn itoca Quauhtlequetzqui ynic ome ytoca Axollohua tlamacazqui ynic yei ytoca Quauhcohuatl, ynic nahui ytoca Ococaltzin. Auh oquimilhui notahuané ca amo notequiuh yn quimotequiuhitia yn Malinalxoch, yn ompa ynic oniquiçaco ynic onihualhualoc ca mitl, ca chimalli, yn onimacoc, ca yaoyotl y notequiuh. Auh ca nelchiquiuh ca notzonteco ynic ni-quittaz, y nohuian yn altepetl.

Todos vinieron juntos. Pero dejaron a los michhuaques en el agua en la que jugaban los hombres y las mujeres, allá en el lugar llamado Pátzcuaru. Partieron quitándoles sus mantas y sus bragas y a las mujeres les quitaron sus faldas y sus blusas. Ninguno ya tuvo bragas, sólo andaban con el trasero descubierto o sólo andan con el trasero descubierto, con la entrepierna descubierta, las mujeres sólo se ponen el jubón. Por eso los hombres empezaron a llevar blusas. Así fue como dejaron a los michhuaques.¹⁶

Abandono de Malinálxoch, hermana de Huitzilopochtli

y [§ 21] Así Huitzilopochtli dejó en el camino a su hermana mayor, llamada Malinálxoch, todos [25r] sus padres la dejaron dormida, porque no es humana, se ocupa de grandes maldades, es comedora de corazones humanos, cogedora de pantorrillas, torcedora de caras, desviadora del camino de la gente, cargadora de gente dormida, ofrecedora de comida hecha de serpientes, ofrecedora de comida hecha de alacranes, invoca todos los ciempiés, las arañas y se vuelve bruja, es una grandísima bellaca. Así era ella, por eso no la quiso Huitzilopochtli, por eso no trajo a su hermana mayor, llamada Malinálxoch, todos sus padres tan sólo la dejaron dormida. Luego dijo el *tlamacazqui*^{VI} Huitzilopochtli, les dice a sus padres, a los llamados cargadores de los dioses, en seguida a ellos, al llamado Cuauhtliquetzqui, al segundo llamado Axolohua, *tlamacazqui*, al tercero llamado Cuauhcoatl y al cuarto llamado Ococaltzin. Les dijo: “Padres míos, no es mi oficio el que ejerce Malinálxoch, por eso vine a salir de allá, por eso fui enviado: es flecha, es escudo lo que se me dio, es guerra mi oficio. Mi pecho, mi cabeza los veré por todos los pueblos.

¹⁶ Viaje por tierras chichimecas y separación de la gente de Pátzcuaru: cfr. *CM.*, p. 68-70; *HI*, p. 71-73. Nombres de los siete barrios mexicas: cfr. *3a. Rel.*, p. 7; *MC*, p. 25.

Auh ca nitechiaz, ca nitenamiquiz, yn nauhcampa ca niteatlitz, ca nitetlamacaz, ca nican niquinnechicoz, y nepapan tlaca. Auh ca amo ça<n> nen, ca niquinpehuaz, ynic niquittaz, yn chalchiuhcalli, yn teocuitlacalli, yn quetzalcalli, yn quetzalitzcalli, yn tapachcalli, yn tlapaltehuillocalli, y nepapan yhuatl, yn xiuhtotl yn tlahquechol, yn tzinitzca, yn ye yxquich yn tlaçoihuatl. Auh yn tlapapalcahuatl, yn tlapapalychcatl ca mochi niquittaz, ca nel notequiuh ca yc onihualihualoc. Auh ynin notahuané ximitacatican ma tihuian ca nechca yn titlamatihui. Auh niman hohuallaque yn oncan yn yto-cayocan yn Ocopipillah, nima<n> huallehuaque, oncan motlallico yn itocayocan Acahualtzinco, oncan huecahuaque oncan yn xiuhmol [25v] pilli, chiuhcnahui anoço ome acatl yn inxiuhtlapohual yn huehuetque, ye omito yhuan oncan quizque oncan motlalliche yn Ocopipilla yhuan yn itocayocan Acahualtzinco. Auh niman yc acico yn oncan Cohuatepec yn ihuicpa yn Tullam.

Fundación de Malinalco

y [§ 22] Auh in yehuatl yn ihueltiuh yn Huitzilopochtli yn itoca Malinalxoch yn iquac quicochcauhque yn oquicxicauhque yn ohuallicac niman ye choca yn Mallinalxoch, quimilhuia yn ittahuan notahuan campan tiazque ca nel otechnahualcauh y noquichtiuh yn Huitzilopochtli, campan ohuia yn tlahueliloc. Auh ma tictemocan yn tlalli, yn canin tiezque ca ye nohuian onohuac. Auh niman oquittaque yn tepetl ytoxa Texcaltepetl, yn icpac omotlalliche.

Esperaré a las personas de los cuatro rumbos, las encontraré, les daré de beber, les daré de comer, ya que aquí reuniré a las gentes de todos lados. Y eso no es en vano, porque los conquistaré y por eso veré la casa de piedra verde, la casa de oro, la casa de pluma de quetzal, la casa de esmeralda, la casa de coral, la casa de cristal colorado, la multitud de plumas del pájaro color turquesa, del ave de cuello rojo, del trogon, todas las plumas preciosas, el cacao multicolor, el algodón multicolor, todo lo veré, porque en verdad es mi tarea, por eso fui enviado. Por esto, padres míos, provéanse de comida para el camino, vayámonos, que más adelante tenemos que hacer prisioneros”. Luego vinieron allí donde se llama Ocopipilla, y después partieron de allí, vinieron a asentarse en el lugar llamado Acahualtzinco, donde permanecieron un tiempo y ataron [25v] los años en el año 9 o 2-Caña de la cuenta anual de los ancianos. Ya se ha dicho que allí salieron, que allí se establecieron, en Ocopipilla y en el lugar llamado Acahualtzinco. Después de eso vinieron a llegar a Coatépéc, cerca de Tollan.¹⁷

Fundación de Malinalco

y [§ 22] Cuando la dejaron dormida, la dejaron atrás, al despertar se puso a llorar la hermana mayor de Huitzilopochtli, la llamada Malinálxoch, dijo a sus padres: “Padres míos, ¿adónde iremos?, porque realmente nos dejó con engaño mi hermano Huitzilopochtli. ¿Adónde se fue el malvado? Busquemos la tierra en dónde estaremos, ya que por todos lados está habitada”. Luego vieron el cerro llamado Texcaltépetl, sobre el cual se establecieron.

¹⁷ Abandono de Malinálxoch y discurso de Huitzilopochtli: cfr. *CM*, p. 70-71; *HI*, p. 73-74. Atadura de los años en Acahualtzinco: cfr. *MC*, p. 35, 37.

Auh quintlatlauhtique in yehuantin oncan chaneque yn texcaltepeca, niman oquimilhuique ca ye qualli, oncan onximotlallican ycpac yn Texcaltepetl. Auh in yehuatl yn malinalxoch, ye oztli ye huey yn iti. Auh yn otlacat yn iconauh yn Malinalxoch, oquichtli ytoqa Copil, yn ita ytoqa Chimalquauhtli tlatohuani Malinalco.

Estancia en Coatépéc

y [§ 23] Auh yn oc centlamantin inyn oncan omotlallique yn Cohuatepec quin oncan huel omonextique yn mexicana chichimeca. Auh in yehuantin yn oncan chaneque yn otomi, çan quinmotetzanhuia quitohuaya aquique yn campa ohuallaque y<n> nican omotlallico, campa ynchan ca amo tlaca ca cenca tlahueliloque. Auh in yehuantin yn mexicana, niman ye quiquezta yn inteocal, yn ichan yn Huitzilopochtli, nima<n> ye quimana {onca<n>}, yn quauhxicalli, yhuan in Yopico, yhua<n> Tlacoachcalco, Huitznahuac, Tlaxatecpán, Tzomolco, Atenpa<n>, Tezcacohuac, Tlamatzinco, Mollocotlitla, Nonohualco, Cihuatecpán, Yzquitlan, Milnahuac, Cohuatlxoxouhcan, Aticpac, ca huell oncan quin^{cenquixti} [26r] quincenquixti, quintecpán, quinpouh yn ixquichtin tlatlacatecollo, in yehuatl, yn Huitzilopochtli, ca yehica ynteyacancauh ymachcauh yn *diablosme*. Auh in yehuatl yn Huitzilopochtli, niman ye quiteca, yn itlach nima<n> ye quimana, yn itzonpan. Auh niman ye yc queltzaqua, yn atlauhtli yn tlamimilolli, oncan omotecac yn atl, otentimoma, ytencopa omochiuh yn Huitzilopochtli. Auh niman oquimilhui yn ittahuan yehuantin mexicana, notahuané ca ye omoma yn atl xicaquican xictocacan huexotl, yhuan yn ahuehuatl yn acatl, yn tolli, atlacueçonaxochitl, yhuan ye quixinachohua yn mimichtin, yn cueyame, yn axollome, yn acociltin, aneneztin, ahuihuiflame yn axa {xa}yacatl, yn quatecomatl, yoyolli.

Les rogaron a los que habitaban allá, a los texcaltepecas. Entonces les respondieron: “Está bien, vayan a establecerse allá arriba, en el Texcatépetl”. Malinálxoch ya está preñada, ya está grande su vientre y nació el hijo de Malinálxoch, un varón cuyo nombre es Cópil, y su padre es el llamado Chimalcuauhtli, gobernante de Malinalco.¹⁸

Estancia en Coatépéc

y [§ 23] Los del otro grupo se establecieron en Coatépéc, después de que allí pudieron mostrarse los mexicas chichimecas. Los habitantes de ahí, los otomíes, los tomaban como presagio nefasto, decían: “¿Quiénes son éstos?, ¿de qué parte vinieron aquí?, ¿vinieron aquí a establecerse?, ¿dónde están sus casas? En verdad no son humanos, son unos grandes malvados”. Los mexicas en seguida levantan su templo, la casa de Huitzilopochtli, luego disponen {allá} la vasija del águila y las parcialidades de Yopico, Tlacoachcalco, Huitznáhuac, Tlactepecan, Tzonmolco, Atempan, Tezcacóac, Tlamatzinco, Molocotitlan, Nonoalco, Cihuatepan, Izquitlan, Milnáhuac, Coatlxoxouhcan y Aticpac. Allá Huitzilopochtli pudo [26r] reunir, ordenar, contar a todos los demonios, porque él es el guía, él es el principal de los diablos. Entonces Huitzilopochtli coloca su juego de pelota, luego dispone sus estacas de cráneos, a continuación obstruye el barranco, el dique, allí se estancó el agua, se llenó hasta la orilla, se hizo por mandado de Huitzilopochtli. Luego dijo a sus padres, a los mexicas: “Padres míos, ya se represó el agua. Planten, siembren sauces y cipreses, cañas y juncos, flores de lirio acuático”. Y ya crían los pescados, las ranas, los ajolotes, los camarones lacustres, las larvas de libélulas, los gusanos lacustres *aneneztin* y *ahuihuitlame*, las larvas de moscos acuáticos *axa*{*xa*}*yacatl* y *cuatecomatl*, los animalitos.

¹⁸ Fundación de Malinalco por Malinalxóchitl: cfr. *CM*, p. 71-72; *HI*, p. 74-75; *3a. Rel.*, p. 7.

Auh yhuan yn izcahuitli, yhuan yn totome, yn canauhtli yn yacacintli yn quechilton, yn acatzanatl acollalauhque, tozcacoztique. Auh yn Huitzilopochtli, nima<n> oquihto, ynin yzcahuitli, ca huel nonacayo, neço notlapallo. Auh niman oncan oqueuh yn icuic cuicoya no hua[l] mitotia, yn cuicatl, ytoca flaxotecayotl, yhuan tecuilhuicuicatl, yn oncan quitlalli. Auh nima<n> oquihtoque yn itahuan centzonhuitznahuatl, quilhuia in yehuatl Huitzilopochtli, tlamacazqu[i]é ca ye nican yez, yn motequiuh ynic tihualla, yn titechiaz, yn titenamiquiz, yn nauhcampa yn tictotopehuaz, yn altepetl, ynic ticaciz melchiquiuh motzonteco yca, yhuan moyollo meço, motlapallo, ynic tiquittaz, yn titechtenehuilli y nepahpan chalchihuitl, yn tlaçotetl, yn teocuicatl, yn quetzalli, yn nepahpan tlaçoyhuitl, yn tlapapalcacahuatl yn tlapapalychcatl, yhuan y nepahpan xochitl, yhuan y nepahpan xochiqualli, yn nepahpan netlamachtilli ca nel oticnelhuayoti, otictzonteconti, y maltepeuh y<n> nican Cohuatepec, ma ye nican mocentlallica<n> yn motahua<n> y momacehualhuan yn azteca yn mexitim quitlatlauhtia, in yehua[n]tin yn centzonhuitznahuatl. [26v] Auh niman oquallan yn Huitzilopochtli, niman oquimilhui tleyn anquitohua cuix amehuan anquimatin cuix amotequiuh cuix an<n>echpanahuia ca nehuatl nicmati yn tlein nicchihuaz. Auh niman ye mochichihua yn Huitzilopochtli, yn oncan yn ichan, yn iteocalticpac, yn onmochichiuh ynic onmoyaochichiuh çan iconecuïtl ynic onmoxaxauh yn quimixteyahualti yhuan ychimal yn concuic ynic quinnamic yn itlahuan ynic micalque.

Y el gusano de la laguna *izcahuitli*, y los pájaros, los patos, las gallinetas *yacacintli* y *cuachilton*, los tordos de hombro bermejo, de collar amarillo. Huitzilopochtli después dijo: “Este gusano de la laguna *izcahuitli* en verdad es mi carne, mi sangre, mi color”. Luego allá levantó su canto, se cantaba y también vienen a bailar el canto llamado *tlaxotecáyotl* y el canto de la fiesta de los señores, allá los compuso”.¹⁹ Luego dijeron sus padres, los centzonhuitznahuas,^{vii} le dicen a Huitzilopochtli: “*Tlamacazqui*, ya aquí será el oficio por el que viniste, esperarás a la gente, enfrentarás a la gente de los cuatro rumbos, empujarás el poblado, por eso alcanzarás con tu pecho, con tu cabeza y con tu corazón, tu sangre, tu color, por eso verás lo que nos revelaste, la multitud de piedras verdes, las piedras preciosas, el oro, las plumas de quetzal, la multitud de plumas preciosas, el cacao multicolor, el algodón multicolor y la multitud de flores y la multitud de frutas, la multitud de riquezas, porque en verdad arraigaste, hiciste cabeza tu poblado, aquí en Coatépec. Que se junten ya aquí tus padres, tus vasallos, los aztecas, los mexitin”, le ruegan ellos, los centzonhuitznahuas.²⁰ [26v] Entonces se enojó Huitzilopochtli, luego les dijo: “¿Qué es lo que dicen?, ¿ustedes acaso saben cuál es su oficio?, ¿acaso me sobrepasan? En realidad sólo yo sé lo que he de hacer”. En seguida se prepara Huitzilopochtli, allá en su casa, arriba de su templo, fue a prepararse, fue a ataviarse para la guerra, sólo con su estiércol de niño, con eso fue a pintarse la cara, con eso pintó sus ojos en círculos y agarró su escudo, luego se enfrentó a sus tíos, así que pelearon.

¹⁹ Producción de un ambiente lacustre en Coatépec: cfr. *CM*, p. 72-73; *HI*, p. 75-76.

²⁰ Discurso de los centzonhuitznahuas a Huitzilopochtli: cfr. *CM*, p. 73-74; *HI*, p. 76.

{Oncan}, yn inan Huitzilopochtli ytoca Coyolxauhcihuatl yn onmo-
yaochichiuh niman ye huitz, yn quinpoloquiuh yn quinmictiquiuh yn
itlahuan yn centzonhuitznahuatl oncan yn teotlachco, yn quinqu
yn itlahuan. Auh in yehuatl yn inan yn quimonantica yn itoca Coyol-
xauhcihuatl catca nima<n> achtopa ytech opeuh yn quimicti, yn oncan
teotlachco, quiquehcoton, oncan quiqua yehuatl yn iyollo in Coyolxauh-
cihuatl quiqua yn Huitzilopochtli. Auh ca Coyolxauh ca yhueltiuh catca
yn centzonhuitznahuatl. Auh yn iquac yn oquinqua yohualnepantla.
Auh yn otlathuic tlahuizcalpan, niman oquimittaque yn itahuan yn
imacehualhua<n> yn mexica, ça mochi helcoyontoque yn Coyolxauh,
yhuan yn centzonhuitznahua, yn oncan teotlachco, aocmo tley yn iyo-
llo, mochi oquiqua, yn Huitzilopochtli, ca cenca huey tzitzimitl, huey
colletli omochiuh yn Huitzilopochtli. Auh yn mexica, cenca omo-
mauhtique. Auh in yehuantin yn centzonhuitznahuatl ynic momatia
yn oncan Cohuatepec, oncan yez, yn altepetl, ye oncan Mexico yez.
Auh ca amo quinec in yehuatl Huitzilopochtli, nima<n> quicuitlaco-
yoni yn atl quixitini, ynic queltzacca yn atlauhtli, yn onca<n> catca yn
onca<n> mania in atl, niman mochi huac yn ahuehuatl yn huexotl,
yn acatl, yn tolli, yn atlacueçonal_{xochitl} [27r] xochitl. Auh mochi mic-
que yn anemia yn michin yn cueyatl, axollotl, axaxayacatl, yn quate-
comatl, yoyolli, yhuan acocillin, anenetzin, yhuan opoliuhque
omochiyahque, yn cacanahtin, yacacintin, quachiltin, yn teotzaname,
yn aztatl, yn acoltlatlauhque, tozcacoztique, in ye yxquich totome. Auh
niman ye hualpeuh yn Huitzilopochtli, yn quinhualhuicac yn itahuan
yn imacehualhuan yn mexica.

{Allí} la madre de Huitzilopochtli, llamada Coyolxauhcihuatl, fue a prepararse para la guerra. Luego ya viene Huitzilopochtli, vino a derrotar, vino a matar a sus tíos, los centzonhuitznahuas, allá en el juego de pelota de los dioses, es dónde comió a sus tíos. Empezó primero con su madre, la que se había hecho su madre, la llamada Coyolxauhcihuatl, la mató allá en el juego de pelota de los dioses, le cortó la cabeza, allí comió el corazón de Coyolxauhcihuatl, la comió Huitzilopochtli. Coyolxauh era la hermana mayor de los centzonhuitznahuas. Cuando lo comió era medianoche. Amaneció a primeras horas de mañana y entonces sus padres, sus vasallos, los mexicas vieron que todos estaban con los pechos abiertos, Coyolxauh y los centzonhuitznahuas allá en el juego de pelota sagrado estaban vacíos, sin sus corazones. Todo lo comió Huitzilopochtli, así que Huitzilopochtli se volvió un muy gran demonio, un gran diablo. Los mexicas se espantaron mucho. Ellos, los centzonhuitznahuas, pensaban que allá en Coatépec sería el poblado, que ya allá sería Mexico. Pero Huitzilopochtli no quiere, entonces perfora el agua, destruye el dique que la obstruye y allí donde antes estaba el agua, allí donde se extendía todo se secó, el ciprés, el sauce, la caña, el junco, la flor [27r] del lirio acuático, murieron todos los animales que vivían en el agua, los pescados, las ranas, los ajolotes, las larvas de moscos acuáticos *axaxayacatl* y *cuatecomatl*, los animalitos, y los camarones lacustres, las larvas de libélulas desaparecieron, todos se fueron, los patos, las gallinetas *yacacintin* y *cuachiltin*, los mirlos *teotzaname*, las garzas, los pájaros de hombro bermejo, de collar amarillo, todos los pájaros. Luego se fue Huitzilopochtli, trajo acá a sus padres, a sus vasallos, a los mexicas.

Auh yn onca<n> Cohuatepec, oncan quilpique yn inxiuhtlapohual ce tecpatl ome acatl .²¹ Auh ce tecpatl 1168 yn tonalli ypan tlatcat, yn Huitzilopochtli, ypan conpehualti yn teyacanaliz[ca]yotl, yn teomama yn itoca Quauhtlequetzqui, ynic qui<n>yacan mexicana. Auh niman ye huitze acico, yn Tollan amo huecauhque yn oncan nima<n> hualmiquanique yn Atlitlallacyan, hualmiquanique Tequixquiac oncan quichiuque yn inchinan quitocaque yn chinamitl. Auh niman huallehuaque motlallico oncan acico in Ate<n>co (yn oncan chaneque yn tlahtohuani ytoca Tlahuizcalpotonquiteuhctli cenca quintlaçotlaque yn mexicana quinnamictiaya yn comitl yn caxitl), nima<n> on-on-can quimanque yn intzonpan oncan oquihtoque ynic axcan ytocayocan Tzompanco. (Oncan quinmacac ychpoch yn Tlahuizcalpotonquiteuhctli yn ichpoch ytoca Tlaquilxochtzin, yehuatl quinchiuh oncan ye tlatcati, ynic ce cihuatl, ytoca Chimallaxochtzin, ynic ome ya yehuatl yn itoca Huehue Huitzilihuitl, yniquey ytoca Tozpanxo[ch]tzin), niman onmotlallico, yn mexicana yn Quachilco. Auh niman acico yn Xaltocan oncan yc ye mochinantia oncan quitocaque yn tlaolli y huauhtli, yn etl, yn ayotli, yn chilchotl, yn xitomatl, nima<n> ye yc huitze yn Epcohuac, ca no onca<n> mochinantique. Auh niman motlallico yn Ecatepec, yhuan ytocayocan Acalhuacan, niman huallaque yn oncan Tolpetlac, ye no ceppa hualle [27v] huaque oncan motlallico ytocayocan Huixachtitla. Auh niman huallaque motlallico ytocayoca<n> Tecpayocan oncan ye no ceppa yn xiuholmopilli ome acatl niman huallaque motlallico yn onca<n> Atepetlac.

²¹ Espacio en blanco.

Allá en Coatépéc, allá ataron su cuenta de los años en 1-Pedernal, 2-Caña.²² 1-Pedernal, 1168, es el día^{viii} en el que nació Huitzilopochtli,²³ entonces el cargador del dios llamado Cuauhtliquetzqui fue a empezar el caudillaje, entonces guio a los mexicas. Después vinieron a llegar a Tollan, pero no permanecieron allá mucho tiempo, luego vinieron a trasladarse a Atlitlalacyan, vinieron a mudarse a Tequixquiac, allá hicieron sus chinampas, sembraron las chinampas. Luego partieron hacia acá, vinieron a establecerse, vinieron a llegar a Atenco (allí los moradores, el gobernante llamado Tlahuizcalpontonquitéuctli, quisieron bien a los mexicas, los casaban con la olla, el cajete).^{ix} Luego también allá colocaron su *tzompantli*, allá dieron nombre al lugar, por eso ahora se llama Tzompanco (allí les dieron la hija de Tlahuizcalpontonquitéuctli, su hija llamada Tlacuilxochtzin, la cual parió allá, así nació primero la mujer llamada Chimalaxochtzin, segundo Huehue Huiztilíhuítl y luego la tercera llamada Tozpanxochtzin), luego los mexicas vinieron a establecerse en Cuachilco. Después vinieron a llegar a Xaltocan, donde entonces se hicieron chinampas, sembraron granos de maíz, amaranto, frijol, calabaza, chile verde y jitomate, en seguida vienen a Epcóac y allá también se hicieron chinampas. Luego vinieron a establecerse en Ecatépéc, en el lugar llamado Acalhuacan, después vinieron a Tolpétlac y otra vez partieron [27v] hacia acá, vinieron a establecerse en el lugar llamado Huixachtitlan. Entonces de allí vinieron hacia acá, vinieron a establecerse en el lugar llamado Tecpayocan, allí otra vez se ataron los años en 2-Caña, luego partieron hacia acá, vinieron a establecerse en Atepétlac.

²² Huitzilopochtli mata a su madre Coyólxauh y a sus tíos centzonhuitznahuas: cfr. *CM*, p. 74; *HI*, p. 76-77.

²³ Nacimiento de Huitzilopochtli en el día 1-Pedernal: cfr. *CM*, p. 74. Salida de los mexicas de Coatépéc en el año 1-Pedernal, 1168: cfr. *3a. Rel.*, p. 23.

Auh niman huallhuaque oncan motlallico ytocayocan Cohuatlyayauhcan, nima<n> huallaque yn oncan ytocayocan Tetepanco, huallhuaque oncan motlallico yn itocayoca<n> Aculnahuac, niman huallaque motlallico yn oncan Popotlan. Auh niman huallaque yn oncan Chapoltepec yn icuitlapilco, ytocayocan Techcantitlan quin yehuantin yuh quitocayotique yn mexica. Auh yn oncan Chapoltepec oncan ye no yn xiuhqilpique yn xiuhtlapohualli ome acatl²⁴ Auh nima<n> oncan ye quinnahuatia yn mexica in yehuatl yn Huitzilopochtli, ye quimilhuia in yehuantin teomamaque yn itoca Quauhlequetzqui, ynic ome ytoxa Axollohua tlamacazqui, yhuan yniqey ytoxa Ococaltzin. Auh in yehuantin inyn teomamaque oquimilhui yn Huitzilopochtli, notahuané, yn tleyn mochihuaz, oc xicchiyecan ca anquittazque, tla oc xicchiyecan ca nehuatl nicmati, ximochicahuacan ximotlapallocan, ximochichi{ca}huacan, ximocencahuacan macamo nican yn tiezque, oc nechca yn titlamatihui yn oncan titlapiezque. Auh inin ma oc tiquinchiyecan yn techpolloquihui, ontlamantin in ye huitze.

Cópil, hijo de Malinalxoch, promete matar a su tío Huitzilopochtli

y [§ 24] Auh in yehuatl yn itoca Mallinalxoch, yn ihueltiuh yn Huitzilopochtli, oquilhui yn iconeuh in yehuatl yn itoca Copil, quilhuia nonantziné, ca cenca nicmati oncan moquichtiuh niman oquilhui ca quemaca ca onca yn motla, ytoxa Huiztilopochtli, ynic nechcauh çan nech_{cochcauh} [28r] çan nechcochcauh, nechnahualcauh yn otlipan. Auh nima<n> yc nican titotlallique yn Texcaltepeticpac, niman oquihto, yn Copil ca ye qualli nonantziné ca ye nehuatl nicmati ca nictemotihui yn canin otlahuelmatito, yn canin omotlallito, ca nicpopollotihui ca nicquatiuh.

²⁴ Espacio en blanco.

En seguida partieron de allí, vinieron a establecerse en el lugar llamado Coatlyayauhcan, luego vinieron en el lugar llamado Tetepanco, partieron de allí y vinieron a establecerse en el lugar llamado Acolnáhuac, luego vinieron hacia acá y se establecieron en Popotlan. Después vinieron a las espaldas de Chapoltépec, en el lugar llamado Techcatitlan, así lo nombraron después los mexicas. Allí en Chapoltépec también ataron su año en 2-Caña de la cuenta anual. En ese lugar Huitzilopochtli ordena a los mexicas, ya les dice a los cargadores del dios, al llamado Cuauhtliquetzqui, al segundo llamado Axolohua, *tamacazqui*, y al tercero llamado Ococaltzin, a ellos, a los cargadores del dios, les dijo Huitzilopochtli: “Padres míos, lo que se tiene que hacer todavía espérenlo, ya lo verán. Todavía espérenlo, yo ya lo sé. Fortalézcanse, atrévanse, prepá{re}nse, dispónganse, que no es aquí donde tenemos que estar. Todavía más adelante vamos a hacer cautivos, allá guardaremos las cosas. Por esto todavía esperemos los que nos vienen a destruir, dos de ellos ya vienen”.²⁵

Cópil, hijo de Malinálxoch, promete matar a su tío Huitzilopochtli

y [§ 24] A la llamada Malinálxoch, hermana mayor de Huitzilopochtli, le dijo su hijo, de nombre Cópil, le dice: “Madre mía, sé muy bien que allá está tu hermano”. Entonces le contestó: “Sí, es cierto que en alguna parte está tu tío, llamado Huitzilopochtli, quien me abandonó. [28r] Sólo me dejó dormida, me dejó abandonada en el camino. Entonces nos establecimos aquí en Texcaltepetícpac”. Luego le dijo Cópil: “Está bien, madre mía, yo ya lo sé, voy a buscar adonde fue a acomodarse, adonde fue a establecerse y voy a destruirlo, voy a comérmelo.

²⁵ Viaje hasta Chapoltépec: cfr. *CM*, p. 72-76; *HI*, p. 78-79.

Auh ca niquinpopolotiuh ca niquinpehualtiuh yn oquinhuicac yn itahuan yn imacehualhuan. Auh ca cenca nicmati yn ixquich ynemac yn itech pouhqui yn quittaz, yn quimahuiçoz, y nepahpah netlamachitilli. Auh ca nehuatl niyez ca nehuatl nonemach ez, yn ixquich y nepahpa<n> chalchihuitl, yn teocuitlatl, yn quetzalli, y nepahpa<n> yhuatl yn tlapahpalcacahuatl, yn tlapahpalychcatl, y nepapan xochitl, y nepahpan xochiqualli. Auh ynin nona<n>tziné, maca xitlaocoya, ye niyauh nictemotiuh yn tleahuaeliloc notlah, cenca xinechmochilli. Auh ca nima<n> ye yc huitz, omocencauh omochichihuh yehuatl yn itoca Copil, ca cenca huey tlahueliloc. Auh ca cenca huey nahualle amo mach iuhqui yn inan yn itoca Mallinalxoch, ca cenca huey tlahueliloc, yn Copil, niman ye huitz, ipan ce calli xihuitl *1285 años*, oncan mocuepaco, yn itocayocan Çoquitzinco, ye no ceppa huitz, oncan mocuepaco yn itocayocan Atlapalco, ye no ceppa huitz, oncan mocuepaco yn itocayocan Ytztapaltemoc. Auh ca yehuatl yn Copil, yc mocuep ypan moquixti yztapaltetl, yc motocayotia, yn axcan ca tiquitohua yn mochi tlatcatl, Ytztapaltetitla. Auh ca in yehuatl yn Copil, ca yncuepca mochiuh yn yztapaltetl, in yehuatl yn Copil auh ye no ceppa mocuepa yn ichan yn texcaltepeticpac ytoca. Auh yn axcan yn Mallinalco, ca yehuatl quitocayotica ypampa ca yehuatl ycaca ytoca yn Mallinalxoch, ynic monotza altepetl Malinalco, quin yehuatl oncan yc tlatoca [28v] macatacito yn itoca Malinalxoch, ynic acico. Auh in yehuatl yn Copil, ye no ceppa huitz, quihuicatz ychpoch ytoca Azcatl Xochtzin, oncan mocuepaco yn itocayocan Tecpantzinco.

Voy a destruir a sus padres, a sus vasallos, los voy a conquistar y los voy a traer. Conozco muy bien todos sus bienes, sus pertenencias, la multitud de riquezas que él verá, que le tributarán. Seré yo el que tendrá en mi poder todo eso: la multitud de piedra verde, el oro, las plumas de quetzal, la multitud de plumas, el cacao multicolor, el algodón multicolor, la multitud de flores, la multitud de frutas. Por esto, madre mía, no te aflijas, ya me voy, voy a buscar al malvado de mi tío, espérame mucho”.²⁶ Entonces viene él, el llamado Cópil, se ha preparado, se ha ataviado, porque es un muy gran malvado. Es un muy gran nahual,^x aunque no parece serlo tanto como su madre llamada Malinálxoch, es un muy gran perverso Cópil. Luego ya viene en el año 1-Casa, 1285 años, vino a transformarse en el lugar llamado Zoquitzinco, y otra vez viene, se transforma en el lugar llamado Atlapalco, y otra vez viene, se transforma en el lugar llamado Itztapaltémoc. Cópil se transformó, se convirtió en una losa de piedra, por eso se le da el nombre al lugar, ahora todo mundo le decimos Itztapaltetitlan. Esa es la transformación de Cópil: él se volvió una losa de piedra. Otra vez regresó a su casa llamada Texcaltepetícpac, que ahora es Malinalco, ya que se le está dando este nombre porque ella, la nombrada Malinálxoch está morando allí, por eso el pueblo se llama Malinalco. Después él regresó para que le diera [28v] el gobierno la dicha Malinálxoch, por eso regresó. Otra vez Cópil viene y trae a su hija llamada Ázcatl Xochtzin, vino a transformarse en el lugar llamado Tecpantzinco.

²⁶ Cópil promete matar a Huitzilopochtli: cfr. *HI*, p. 80.

Huitzilopochtli mata a Cópil

y [§ 25] Auh in yehuatl yn Huitzilopochtli, niman huell oquimah huell oquitac in ca yehuatl yn imach in ye huey yn itoca Copil, niman oquimilhui yn itahuan notahuané ximochichihuacan, ximocencahuacan ca ye huitz, yn tlahueliloc y nomach, ye niyauh nicpopolotiuh nicmictiz. Auh niman oquinamic yn oncan ytocayocan Tepetzinco. Auh yn oquittac oquilhui ac tehuatl campa tihuitz, quihualilhui ca nehuatl oc ceppa conilhui campa mochan, quihualilhui ca ompa yn Texcaltepeticpac, niman oquihto, yn Huitzilopochtli, ca ye qualli cuix amo tehuatl, yn omichiuh y nohueltiuh in Malinalxoch. / Niman oquihto yn Copil, ca quemaca, ca nehuatl. Auh ca nimitzaciz, ca nimitzpopolotiuh tle ypampa yn ticcochcauh yn ticnahualcauh y nonantzin. Auh ca nimitztlatlaliz conilhui yn Huitzilopochtli, ca ye qualli tla xihuallauh niman ye yc monahualtotoca, nima<n> ocacique yn Copil, yn oncan Tepetzinco. Auh yn iquac yn omic ca nima<n> quiquehcoton niman ye queltequi, yn oqueltec conanilli yn iyollo. Auh ycpac quitlalli yn tepetzintli yn itzonteco, yn axcan ye ytocayocan Acopilco. Auh ytzonteco yn Copil onca<n> mic.

Entierro del corazón de Cópil

y [§ 26] Auh in yehuatl yn Huitzilopochtli, yn oconmicti niman ye yc hualmotlallotia yca, yn iyollo yn Copil. Auh in yehuatl yn teomama yn itoca Quauhquequetzqui quinamictiuh yn Huitzilopochtli, yn oquinamic, oquilhui oticmihyohuilti tlamacazqué.

Huitzilopochtli mata a Cópil

y [§ 25] Entonces Huitzilopochtli conoció bien, vio bien que su sobrino llamado Cópil ya era grande. Luego dijo a sus padres: “Padres míos, prepárense, arréglense que ya viene el infame de mi sobrino. Yo ya me voy, voy a destruirlo, lo mataré”. En seguida lo encontró allí en el lugar llamado Tepetzinco. Lo vio y le preguntó: “¿Quién eres tú?, ¿de dónde vienes?”. Le contestó: “Soy yo”. Otra vez fue a preguntarle: “¿Dónde está tu casa?” Le contestó: “Allá en Texcaltepetícpac”. Luego Huitzilopochtli dijo: “Está bien, ¿caso no eres tú al que parió mi hermana Malinálxoch?” Entonces Cópil respondió: “Es cierto, soy yo. Te agarraré y te destruiré porque tú dejaste dormida a mi madre, la dejaste con engaño. Acabaré contigo”. Dijo Huitzilopochtli: “Adelante, ven” Entonces se persiguen como nahuales y lograron agarrar a Cópil allá en Tepetzinco. Al momento de matarlo le corta la cabeza y le abre el pecho y habiéndole abierto el pecho le arrancó el corazón. Arriba del cerrito puso su cabeza, ahora ya se le dice al lugar Acopilco. La cabeza de Cópil murió en aquel lugar.²⁷

Entierro del corazón de Cópil

y [§ 26] Habiéndolo matado, entonces Huitzilopochtli viene corriendo con el corazón arrancado de Cópil. El cargador del dios llamado Cuauhtliquetzqui fue al encuentro de Huitzilopochtli, lo alcanzó y le dijo: “Te has cansado, *tlamacazqui*”.

²⁷ Muerte de Cópil: cfr. *HI*, p. 81.

Oquihualilhui tla xihuallauh Quauhtlequetzqué, yzca yn iyollo, yn tlahueliloc, yn Copil, ca onicmictito. Auh xicmotlalochti yn tollitic yn acayhtic yc tiquittaz ^{oncan} [29r] oncan mani tepetlatl, oncan mocehui yn Quetzalcohuatl yn iquac yah. Auh ynic tiquitaz, [ic]pal centetl tlahuho, ce<n>tetl tilitic, oncan timoquetzaz, yn toconmayahuiz, yn yehuatl, yn iyollo, yn Copil. Auh niman ye yc huitz yn Quauhtlequetzqui yn quimayahuiz, yollotli, yn onacico yn oncan oquitlatenehuilli, niman oquittac, yn tepetlatl oncan moquetz yn conmayauh yollotli, nima<n> ompa huetztito, yn tollotic yn acayhtic, niman ye yc oncan mocuepa yn oconmayahuito, in yollotli in yehuatl yn Quauhcohuatl (anoço Quauhtlequetzqui, contlamantilia yn intlahtol huehuetque yn ac yehuatl quimayahuico yollotli ypampa ce tlatatl yn Quauhtlequetzqui no ce tlatatl yn Quauhcohuatl, ynin oc acico tehuan in Tenochtitlan. ΘAuh yn Quauhtlequetzqui, oncan mic yn Chapoltepec, ypa<n> ce calli xihuitl *1285 años*. Auh yn axcan tictocayotia Tlalcomocco, yn oncan moquetz, yn Quauhcohuatl ynic quimayahuico yollotli.

Guerra con los malinalcas y muerte de Cuauhtliquetzqui

y [§ 27] Auh yn ipan in omoteneuh ce calli xihuitl *1285 años*, ynic quinhualpehuaya mexicana, yn malinalca yhuan Huey Tenanco ynchan yehuantin oncan quimictique yn Quauhtlequetzqui, in iuh quitohua yece amo yaomiqui [i]nyn Quauhtlequetzqui ypanpa yn Copil yn ichpoch quivalhuicaca ynic quinhualpehuaya mexicana.

Le contestó: “Ven, Cuauhtliquetzqui, toma el corazón del infame de Cópil, a quien fui a matar. Llévatelo de prisa al interior de los juncos y de las cañas, donde verás [29r] que se encuentra una estera de piedra en la que descansó Quetzalcóatl cuando se fue; verás también su asiento, una es roja y otro es negro. Allí te pararás e irás a arrojar el corazón de Cópil”. En seguida Cuauhtliquetzqui viene para arrojar el corazón y llegó al lugar que le había indicado. Entonces vio la estera de piedra, se paró allí y fue a lanzar el corazón. Ese fue a caer lejos, en el interior de los juncos y de las cañas. Luego regresó, habiendo arrojado el corazón aquel que es Cuauhcóatl (o tal vez Cuauhtliquetzqui: el relato de los ancianos distingue a aquél que vino a arrojar el corazón, porque una persona es Cuauhtliquetzqui y otra es Cuauhcóatl. Éste vino a llegar a Tenochtitlan en compañía de otros, mientras que Cuauhtliquetzqui murió en Chapoltépec en el año 1-Casa, 1285 años). Ahora llamamos Tlalcocomocco el lugar en el cual se paró Cuauhcóatl para venir a arrojar el corazón.²⁸

Guerra con los malinalcas y muerte de Cuauhtliquetzqui

y [§ 27] En el mencionado año 1-Casa, 1285 años, los malinalcas vinieron a conquistar a los mexicas y en su casa en Huei Tenanco mataron a Cuauhtliquetzqui. Así lo cuentan, pero en realidad Cuauhtliquetzqui no murió en guerra, porque Cópil trajo a su hija mientras venía a conquistar a los mexicas.

²⁸ Entierro del corazón de Cópil: cfr. *HI*, p. 81-82.

Yn iquac temac huetzico ye quin iquac oncan quimacac yn Quauhltlequetzqui yn Azcatl Xochtzin, oc quipilhuatitia oncan tlatcat yn itoca Cohuatzontli, ytlacopiltzi<n> yn Quauhltlequetzqui, ypampa yнын amo huel momati mellahuac oc quezquixiuhiti yn Quauhltlequetzqui yn oyuh temac huetzico Copil, macihui yn ipan ce calli xihuitl quimachiyotia huehuetque yn mic yece camo yaomic çan momiquilli oncan yn Chapoltepec yn tleyn ipan xihuitl. // Auh yece yn ipan omoteneuh ce calli xihuitl ye mellahuac yn ipa<n> quinhual [29v] pehuaya mexica yn malinalca yn oncan Chapoltepec yehuatl yquac mic yn Copil. // Auh yn mexica niman ic yahque Acuezcomac, quizque Huehuetlan Atlixoca<n>, Teoculhuacan, Tepetocan, Huitzilac, Culhuacan, Huixachtla, Cahualtepec, Tetlacuixomac, Tlapitzahuayan, motlallito, ypan ome tochtli xihuitl *1286 años*, yn motecato cequintin mexica yn Tlapitzahuaya<n> ompa matlacxiuhtito.

Encuentro entre los mexicas y los chalcas

[§ 28] ¶ *xj*, acatl xihuitl, *1295 años*, ypan in ye ypan quecholli yn inmetztlapohual catca huehuetque, ynic Çacatla quiquiçaya mexica çan quinmotetzanhuiaya yn intzoncuetlaxquitlalia mexica yn -cha-chalca, oncan quinchololtique quintetepachoque, ye no ceppa ompa yahque yn Chapoltepec, yquac yntlahtocauh mochiuhticatca yn Huehue Huitzilihuitl, yn mexica.

Cuando éste cayó en sus manos, en ese mismo momento él le dio Ázcatl Xochtzin a Cuauhtliquetzqui, así que todavía engendró a un hijo, entonces nació el llamado Cuauhtzontli, hijo preciado de Cuauhtliquetzqui, por esto no se puede saber con certeza cuántos años más vivió Cuauhtliquetzqui desde que Cópil cayó en las manos de sus enemigos. Aunque en el año 1-Casa los ancianos señalan que murió, no murió en guerra, simplemente falleció en Chapoltépec en aquel año. // Pero en este mismo año 1-Casa es seguro que los malinalcas venían [29v] a conquistar a los mexicas en Chapoltépec y eso fue cuando murió Cópil. // Entonces los mexicas se fueron a Acuezcómac, salieron a Huehuetlan, Atlixocan, Teocolhuacan, Tepetocan, Huitzilac, Colhuacan, Huixachtla, Cahualtépec, Tetlacuixómac y Tlapitzahuayan; fueron a establecerse en Tlapitzahuayan en el año 2-Conejo, 1286 años, algunos mexicas fueron a establecerse allá por diez años.²⁹

Encuentro entre los mexicas y los chalcas

[§ 28] ¶ En el año 11-Caña, 1295 años, en la que era la veintena de *quecholli* de la cuenta mensual de los ancianos, los mexicas pasaban seguido por Zacatla, los chalcas sólo tomaban como presagio negativo los cueros que se ponían los mexicas en la cabeza. Allí los ahuyentaron, los apedrearon. Otra vez se fueron allá en Chapoltépec, cuando estaba haciéndose gobernante de los mexicas Huehue Huitzilíhuitl.

²⁹ Guerra contra los malinalcas y muerte de Quauhtliquetzqui en el año 1-Casa, 1285; paso de los mexicas por Tlapitzahuayan en el año 2-Conejo, 1286: cfr. *MC*, p. 133-135.

Derrota de los mexicas en Chapoltépec

y [§ 29] Auh ynic ontlamantli, yn oncan mochiuh yn Chapoltepecui-tlapilco oncan quinyaoyahualloque yn mexica, yn ixquich yn tepaneca, azcapotzalca yhuan yn tepaneca culhuaque, yn xochimilca, y<n>cuitlahuaca, yhuan yn chalca, ompa mocenquixtique, mocentlallique yn altepetl ipan tlaca yn ixquichtin, yn ompa yn Chalco, ychan yn itoca Huehue Cacamatl teuhctli yntlatocauh catca yn chalca, amaquemeque, o yhui yn quitohua mexica.

Comentario de Chimalpáin

y [§ 30] Auh yece y nehuatl nican ninotocatenehua Domi<n>go de S<an> Antón Muñón Chimalpahin, onictepotztocac onicnemilli yn chalca xiuhtlapohuallamatl yn iquac ypan in yaoyahualloque mexica yn oncan Chapoltepec yn ipan ome acatl xihuitl *1299 años*. Oc yehuantin y<n> [i]pan yquac tlahtocati yn huel oc chichimeca tlahtoque yn acico chalca tlalpan, ynic ce ytoca Yacahuetzqui tehuateuhc_{ti} [30r] tehuateuhctli yntlatocauh yhuan ymacicauh yn chalca yn tlalmanalca. Auh ynic ome ytoca Atonaltzin chichimecateuhctli tlahtohuani yntlatocauh yhuan ymacicauh yn totollimpaneca yn amaquemeque, yniquey ytoca Quahuitzatl Teuhctli tlayllotlacteuhctli, yntlatocauh yhuan no ymacicauh yn tenanca, ynic nahui ytoca Ytzquauhtzin atlauhtecatl teuhctli yntlatocauh yn tenanca atlauhteca. Yhuan oc cequintin yn Chalco tlahtoque yn amo nican niqintocatenehua yn inpan mochiuh ynic yaoyahualloque mexica yn oncan Chapoltepec.

Derrota de los mexicas en Chapoltépec

y [§ 29] Lo segundo que aconteció a las espaldas de Chapoltépec fue que allí los enemigos cercaron a los mexicas, todos los tepanecas azcapotzalcas y los colhuas, los xochimilcas, los cuiclahuacas y los chalcas se reunieron allá, se congregaron en el pueblo todas las gentes de Chalco, la casa del señor llamado Huehue Cacámatl, quien era gobernante de los chalcas amaquemecas. Así es como lo cuentan los mexicas.³⁰

Comentario de Chimalpáin

y [§ 30] Pero yo, quien aquí declaro mi nombre, Domingo de San Antón Muñón Chimalpáin, he seguido la pista, he examinado los papeles chalcas de los años y cuando los enemigos cercaron a los mexicas en Chapoltépec fue en el año 2-Caña, 1299 años. En ese entonces aún reinaban los mismos gobernantes chichimecas que llegaron en la tierra de los chalcas: el primero llamado Yacahuetzqui, *teohuateuctli*, [30r] gobernante y jefe de los chalcas tlalmanalcas; el segundo llamado Atonaltzin, *chichimecateuctli*, gobernante y jefe de los totolimpanecas amaquemecas; el tercero llamado Cuauhítzatl, *tlailotlacteuctli*, gobernante y también jefe de los tenancas; el cuarto llamado Itzcuahtzin, *atlauh-tecatl teuctli*, gobernante de los tenancas atlauhtecas. No declaro aquí los nombres de todos los gobernantes de Chalco en el momento en el que aconteció que los enemigos cercaron a los mexicas en Chapoltépec.

³⁰ Derrota de los mexicas en Chapoltépec: cfr. *HI*, p. 82.

Auh yn quitenehua mexica yn itoca Huehue Cacamatzin, ca ayc otlah-tocat, yn Amaquemecan çan mochipa tlahtocapilli catca huey tiacauh ye yxhuihtzin yn Atonaltzin chichimecateuhctli tlahtohuani Amaquemecan. Auh ye quin çatepan yn omonemiltico tlatlicpac ayemo ypan yn oncan quitenehua mexica.

Muerte de Huehue Huitzilíhuitl en Colhuacan

y [§ 31] Auh yn Chapoltepec, oncan cacique yn Huehue Huitzilíhuitl, in yehuatl yn achtopa yn tlahtohuani catca Huitzilíhuitl, ompa quihuicaque yn Culhuacan ompa quimictique yn culhuaque.

Refugio de los mexicas en Colhuacan

y [§ 32] Auh niman ye yc onmiquania yn mexica yn oncan Acuezcómac oncan quinxinque oncan quicuiq<ue> yn atlatl, ynic axcan ytocayo-can Atlacuihuayan niman ye yc huitze, onmotlallico, yn Maçatlan yhuan yn Tepetocan mochi yc motecaque in mexica. Auh ca nima<n> oncan huallaque yn Culhuacan. Auh yehuatl yn Coxcoxtli tlahtohuani yn oncan Culhuacan, macihui quimachiyotitihui huehuetque mexica yehuatl ypan yn Achi-[30v]-tometl tlahtohuani yn oncan Culhuacan (yece y nehuatl Domingo de S<an> Antón Muñón Chimalpahin huell onicnemilli yn mexica xiuhtlapohuallamatl oniquittac, yn ipan omoteneuh tlapac yn ome acatl xihuitl *1299 años*, yehuatl yn Coxcoxtli tlahtocati yn oncan Culhuacan).

Aquel que los mexicas afirman que se llamaba Huehue Cacamatzin nunca reinó en Amaquemecan, siempre fue tan sólo un noble y valiente soldado, nieto de Atonaltzin, *chichimecateuctli*, gobernante de Amaquemecan. Fue ya después cuando vino a vivir sobre la tierra, pero aún no vivía cuando lo declaran los mexicas.

Muerte de Huehue Huitzilíhuitl en Colhuacan

y [§ 31] En Chapoltépec tomaron a Huehue Huitzilíhuitl: él fue el primer gobernante de nombre Huitzilíhuitl. Lo llevaron a Colhuacan y allá los colhuas lo mataron.³¹

Refugio de los mexicas en Colhuacan

y [§ 32] Entonces los mexicas iban a refugiarse a Acuezcómac, allí tallaron el lanzadardos, allí lo tomaron, por eso ahora se le denomina al lugar Atlacuihuayan. Luego se marcharon hacia acá, todos los mexicas vinieron a asentarse, se establecieron en Mazatlan y en Tepetocan.³² Después vinieron a Colhuacan. Coxcoxtli era el gobernante de Colhuacan, aunque los ancianos mexicas van señalando a Achi-[30v]-tómectl como gobernante de Colhuacan³³ (pero yo, Domingo de San Antón Muñón Chimalpáin, he podido examinar los papeles mexicas de la cuenta de los años y he visto que en el susodicho año 2-Caña, 1299 años, era Coxcoxtli quien reinaba en Colhuacan).³⁴

³¹ Sacrificio de Huehue Huitzilíhuitl en Colhuacan: cfr. *HI*, p. 82; *5a. Rel.*, p. 116; *7a. Rel.*, p. 30; *MC*, p. 144, 146.

³² Paso por Atlacuihuayan Mazatlan y Tepetocan: cfr. *HI*, p. 82.

³³ Achitómectl gobernante de Colhuacan durante la migración mexicana: cfr. *HI*, p. 83.

³⁴ Coxcoxtli gobernante de Colhuacan en el año 2-Caña (1299): cfr. *HCM*, p. 163; *5a. Rel.*, p. 117; *7a. Rel.*, p. 31.

Niman oquimilhui yn mexica yn Huitzilopochtli, notahuané xictlatlauhtican yn Coxcoxtli, canin tiezque niman oquitlatlauhtique yn Coxcoxtli, quilhuique tlatatlé tlahtohuanié, ca timitztotlatlauhtilia campa nel tiazque ca onell oticmatque, yn matzin yn motepetzin, ma xitechmo-tlaocolili, achitzin yn motlaltzin, yn oncan ypan tonyezque, nima<n> oquinnanquilli oquihto, yn Coxcoxtli, ca ye qualli. Auh niman oquinnahuati yn itlahtocahuan yn Coxcoxtli, yn culhuaque quimilhuia, campan yezque oquilhuique yn itlatocahuan tlatatlé tlahtohuanié, ma ompa huian ma ye ompa yeti, yn tepetitlan, y<n> nican Tiçapan, nima<n> ompa quincahuato, oquintlallito, yn ompa Tiçaapa<n>. Auh niman oquinonotzque yn tlahtohuani yn Coxcoxtli quilhuia tlatatlé tlatohuanié, ca otiquincahuato, yn Tiçaapa<n> yn mexica, niman oquihto, yn Coxcoxtli ca ye qualli, ca amo tlaca, ca cenca tlahuelliloque açompa tlamizque cohuaquallozque, ca cenca y<n>chan yn cocohua. Auh in yehuantin yn mexica, cenca opahpacque yn oquimittaque yn cocohua, çan moch yehuantin yn quinmopahuaxillia, yn quinmotlehuachillia, yn quiqua yehuantin mexica. Auh niman ye quihtohua yn Coxcoxtli, oquilnamic ye quimilhuia culhuaquehé, yn anquincahuato tla xiquimittati, cuix omicque niman oquilhuiq<ue> ca ye qualli tlatatlé tlahtohuanié, ma tiquimittat_{tin} [31r] ma tiquimittatin. Auh yn oquimonittaque, tlapopotztoque, poctli mani, tlatlatia, yn inpan onacique, nima<n> quimilhuique, ohuanquihyohuique, mexicayé, ç<n> tamechittaco, tamechtlapallico, quen ancate, nima<n> oquinhualnanquillique, oquimilhuique oantechmocnellilique, ca tipacticate quimonilhuique ca ye qualli, ye tihui, huallaque yn tecpan niman ye quinonotza, yn Coxcoxtli, ye quilhuia tlatatlé tlahtohuanié, ca otiquimonittato, ca oquintlalmiq<ue>, yn cocohua yn oquinaque cayocaque yn cocohua ca otlanque.

Luego Huitzilopochtli dijo a los mexicas: “¡Padres míos, pídanle a Coxcoxtli un lugar en el cual estaremos!” En seguida le rogaron a Coxcoxtli, le dijeron: “Señor gobernante, te suplicamos un lugar en el que realmente podamos ir, porque en verdad hemos sabido que éste es tu agua, tu cerro.^{x1} Sé misericordioso, vamos a estar un poquito sobre tu tierra”. Entonces Coxcoxtli les contestó, dijo: “Está bien”. Luego Coxcoxtli ordenó a sus gobernantes colhuas, les dice: “¿Dónde estarán?” Le contestaron sus gobernantes: “Señor gobernante, que se vayan allá junto al cerro, que vayan a estar aquí en Tizaapan”. Entonces los fueron a dejar, los fueron a asentar allá en Tizaapan. Después informaron al gobernante Coxcoxtli, le dicen: “Señor gobernante, hemos ido a dejar a los mexicas en Tizaapan”. Luego Coxcoxtli dijo: “Está bien, porque no son humanos, son unos grandes malvados, quizás se acabarán, serán comidos por las serpientes, ya que es morada de muchas serpientes”. Los mexicas se alegraron mucho al ver a las serpientes, las cuecen todas, las asan y las comen. Entonces habla Coxcoxtli, se acordó y les dice: “Colhuas, ustedes fueron a dejarlos, vayan a verlos, tal vez han muerto”. Luego le dijeron: “Está bien, señor gobernante, [31r] vayamos a verlos”. Los que fueron a verlos fueron invadidos por el humo, el humo se expande, arde sobre los que fueron a llegar. Luego les dijeron: “Han venido a sufrir, mexicas. Sólo venimos a verlos, venimos a saludarlos, ¿cómo están?”. Entonces les respondieron, les dijeron: “Ustedes nos han hecho un favor, por eso estamos contentos”. Fueron a contestarles: “Está bien, ya nos vamos”. Vinieron al palacio y entonces le cuentan a Coxcoxtli, le dicen: “Señor gobernante, fuimos a verlos y han acabado con las serpientes, se las han comido, ya no hay serpientes, se han extinguido”.

Nima<n> oquihto, yn Coxcoxtli, o tla xiquimittacan ca tlahuelliloque, ma quichuhtiecan maca xiquinnotzacan. Auh in mexica, in ye huecahua ye quinmocihuamontia yn imichpochhua<n> yn culhuaque in yehuantin mexica. Auh yn culhuaque ye quinmomontia yn mexica yn intelpochhua<n> ye nellihui yn inpilhuan. // Auh yn tlahtohuani Coxcoxtli, oncatca yeyntin ypilhuan ynic ce ytoca Huehue Teçocomoctli, ynic ome ytoca Huehue Acamapichtli yn çatepan in ompa tlahtocat yn Culhuacan yniqey cihuatl amo huel momati yn itoca quimocihuauati yn itoca Opochtli yn Iztahuatzin çan huel mexicatl tequihua yn ceme mexica yhuan oncan mocihuahuatique Culhuaca<n> yehuatl yn itoca Cohuatzontli yn conan ychpoch yn Acxoquauhtli tlahtohuani catca, yn cihupilli conan ytoca Naçohuatl). Auh niman ohualpanoque, yn oncan Culhuacan yn mexica oquinhualhuicaque yn incihuahuan yn imichpochhuan yn culhuaque ye quinpilhuatia yn oncan yhtic altepetl, yn Culhuacan.

Recuento de los años trascurridos desde la salida de Aztlan

y [§ 33] Auh yn ipan omoteneuh ome acatl xihuitl *1299 años*, [31v] yn ipan toxiuhmolpilli, yn iquac oncan callaquico ypan altepetl Culhuacan yn mexica ye yuh nepa matlacpohualxihuitl ypan cenpohualloncaxtollí ypan ce xihuitl, ompa hualquizque yn inchan Aztla<n> yn ixquich yc nohuian otlipán ohualnientiaque ynic oncan motlallico Culhuacan yn ipan tlahtohuani omoteneuh Coxcoxtli.

Entonces Coxcoxtli dijo: “Vean qué bellacos son, déjenlos, no les dirijan la palabra”. Los mexicas permanecen mucho tiempo, ellos mismos casan a sus hijos con las jóvenes de los colhuas. Los colhuas, por su parte, casan a sus hijas con los hijos de los mexicas, ya están mezclados sus hijos.³⁵ // (El gobernante Coxcoxtli tenía tres hijos: el primero llamado Huehue Tezozomocli, el segundo llamado Huehue Acamapichtli, quien después reinó allá en Colhuacan, y la tercera era una mujer, de la cual no se puede saber el nombre, con la cual se casó el llamado Opochtli Iztahuatzin, quien era tan sólo un valiente soldado, uno de los mexicas, en Colhuacan se casaron; el de nombre Cuauhtzontli fue a casarse con la hija del gobernante Acxocúauhtli, fue a tomar a la mujer noble llamada Nazóhuatl).³⁶ Luego los mexicas vinieron a mudarse a Colhuacan, los trajeron sus mujeres, las hijas de los colhuas, ya engendraban a sus hijos adentro del pueblo de Colhuacan.³⁷

Recuento de los años trascurridos desde la salida de Aztlan

y [§ 33] En el mencionado año 2-Caña, 1299 años, [31v] se ataron los años cuando los mexicas vinieron a refugiarse en el pueblo de Colhuacan, ya hacía doscientos treinta y seis años desde que vinieron a salir de su casa en Aztlan. Por todas partes en el camino habían venido caminando, hasta que vinieron a asentarse en Colhuacan, cuyo gobernante era el dicho Coxcoxtli.

³⁵ Refugio de los mexicas en Colhuacan Tizaapan bajo el gobierno de Achitómetl: cfr. *HI*, p. 82-84.

³⁶ Hijos de Coxcoxtli, gobernante de Colhuacan: cfr. *5a. Rel.*, p. 127.

³⁷ Los mexicas se emparentan con los colhuas: cfr. *HI*, p. 84.

Ténoch, jefe de los mexicas

y [§ 34] Auh yhuan ye yuh nepa matlacpohualxihuitl ypan cempohuallo macuilli xihuitl, ompa hualquizque yn çan onca<n> yc quiçaco yn Quinehuayan Chicomoztoc, ynic nohuian ohtlipan hualentiaque ynic niman oncan ocallaquico Culhuacan oncan omotlallico, yn ipan omoteneuh ome acatl yquac oncan quitlallique niman yn Tenochtzin yn quinyacanaz mexica oncan quilpillique yn ixihuah yc macuilpa oncan quilpillitacico yn inxiuh mexica. Yn ixquichica ompa yc hualquizque Aztlan ynic cenca huecauhtica ynic hualmotlatlallitiaque ynic nohuian ymohuipan ohualne<n>tiaque huehuetque ynic ohuacico Culhuacan.

Muerte de Coxcoxtli

[§ 35] ¶ *x*, acatl xihuitl *1307 años*, ypan in momiquillico, yn tlatl Coxcoxtli tlahtohuani catca Culhuacan oncan quincauhuitia yn itic yaltepeuh yn mexica, ye yuh chiuhcnuhxihuitl oncan motlallico. Auh yc niman oquauhtlato yn Achitometl, yn onca<n> Culhuacan.

Sacrificio de la hija del gobernante de Colhuacan

[§ 36] ¶ *xijj*, acatl xihuitl *1323 años*, ypan in onca<n> cenpohualxiuh-tique onmacuiltique yn Tiçaaapan Culhuacan yn mexica, ynic oncan onoque. //

Ténoch, jefe de los mexicas

y [§ 34] Hacía ya doscientos veinticinco años que vinieron a salir de Quinehuayan Chicomóztoc, que vienen saliendo de allá, así que por muchas partes en el camino vinieron caminando, hasta que vinieron a entrar en Colhuacan, vinieron a establecerse allí en el mencionado año 2-Caña, cuando se asentaron allí. Luego Tenochtzin guiaría a los mexicas allí donde ataron sus años por quinta vez, allí donde todos los mexicas vinieron a atar sus años. Así vinieron a salir de Aztlan, mucho tiempo estuvieron permaneciendo, vinieron asentándose, por muchas partes se establecieron, vinieron caminando los ancianos hasta que vinieron a llegar a Colhuacan.³⁸

Muerte de Coxcoxtli

[§ 35] ¶ Año 10-Caña, 1307 años: en él vino a morir el noble Coxcoxtli, quien era gobernante de Colhuacan, entonces va dejando a los mexicas adentro de su pueblo. Así, ya por nueve años vinieron a asentarse en ese lugar. Luego Achitómetl ejerció un gobierno militar^{xii} en Colhuacan.³⁹

Sacrificio de la hija del gobernante de Colhuacan

[§ 36] ¶ Año 13-Caña, 1323 años: en él los mexicas cumplieron veinte y cinco años en Tizaapan Colhuacan, desde que fueron a establecerse ahí. //⁴⁰

³⁸ Ténoch, jefe de los mexicas en el año 2-Caña, 1299: cfr. *HCM*, p. 163; *7a. Rel.*, p. 31.

³⁹ Muerte de Coxcoxtli en el año 10-Caña, 1307: cfr. *3a. Rel.*, p. 61; *5a. Rel.*, p. 127; *7a. Rel.*, p. 35.

⁴⁰ Los mexicas cumplen 25 años en Colhuacan en el año 13-Caña, 1323: cfr. *5a. Rel.*, p. 131.

Auh in yehuatl niman oquimilhui yn itahuan yn Huitzilopochtli, quimilhui notahuané oc ce tlatatl i<n> neciz, ytoa Yaocíhuatl, ca noci-tzin. Auh ca ^{tiquixnextizq<ue>} [32r] Auh ca tiquixnextizque. Auh tla xiccaquican notavané, ca amo nican yn tiezque ca nechca yn titlamatihui yn oncan titlapiezque. Auh ca amo çan nen yn tiazque, yn tiquintlalcahuizque yn culhuaque, ca ticacocuzque yn tomiuh yn tochimal. Auh yn axcan ximochicahuaca<n>, ximocencahuacan ca ohuanquicacque yn oncan ixneciz yn yaocíhuatl, y<n> nocitzi<n>. Auh ca namechnahuatia, tla xihuian xiquitlaniti yn ipiltzin yn ichpoch yn Achitometl, huel yehuatl yn itlaçopiltzin anquitlanilizque ca nehuatl nicmati namechmacaz. Auh niman oyahque y<n> mexica, oquitlanito, yn ichpoch yn Achitometl, o, quitlatlauhtique, yn mexica quilhuia nopiltzitziné tlatatlé tlahtohuanié, ca timitztotlatlauhtilia yn timocolhuan yn timomacehualhuan yhua<n> yn ixquichtin yn mexica, ca ticmoma-cahuiliz ca titechmomaquiliz, yn mocoçqui yn moquetzal yn mochpoch-tzin yn toxhuiuhztzin yn cihuapilli ca ompa motlapiellitiez, yn oncan yn Tepetitlan Tiçaapan. Auh niman oquihto yn Achitometl ca ye qualli mexicahyé, ma xichuicacan nima<n> oquinmacac yn mexica oquihui-caque yn ichpoch, yn Achitometl, caxitique ocontlallito yn o<n>can Tiçaapan niman ye quitohua yn Huitzilopochtli, quilhuia yn intoca teomamaque, Axollohua tlamacazqui, yhuan yn Quauhltlequetzqui anoço Quauhcohuatl, quimilhuia notahuané namechnahuatia yn ichpoch yn Achitometl xicmictican xicxipehuacan yn iquac yn oanquixipeuhque, ce tlatatl xoconaquica<n>, yn tlamacazqui. Auh niman ye quimictia, ye quixipehua yn cihuapilli, yn oconxipeuhque yn iyehuayo, nima<n> ye conaquia, yn ce tlatatl, tlamacazqui. Auh ni [32v] man oquihto yn Huitzilopochtli, notahuané tla xicnotatzi yn Achitometl.

Luego Huitzilopochtli habló a sus padres, les dijo: “Padres míos, hay otra persona que aparecerá, su nombre es Yaocíhuatl, ella es mi venerada abuela. [32r] Nosotros la daremos a conocer. Escuchen, padres míos, no estaremos aquí, porque más adelante vamos a hacer cautivos en el lugar en el cual aguardaremos. No iremos en vano, nos apartaremos de los colhuas, elevaremos mi flecha, mi escudo. Ahora fortalézcanse, prepárense ya que han escuchado que se mostrará Yaocíhuatl, mi venerada abuela. Yo les mando que vayan a pedir a la joven hija de Achitómetl, pedirán a su muy noble hija porque yo sé que se la dará a ustedes”. Luego los mexicas fueron a pedir a la hija de Achitómetl, los mexicas rogaron por ella, dijeron: “Hijito mío, señor gobernante, te suplicamos nosotros que somos tus abuelos, que somos tus vasallos y todos los mexicas que concedas, que nos otorgues tu collar, tu pluma de quetzal, tu preciada hija, tu nieta querida, la noble mujer quien será custodiada allá en Tepetitlan Tizaapan”. Entonces Achitómetl contestó: “Está bien, mexicas, llévensela”. En seguida se la dio a los mexicas, se llevaron a la hija de Achitómetl. La acompañaron y la fueron a instalar en Tizaapan. Entonces Huitzilopochtli habló, dijo a los cargadores de los dioses, al *tlamacazqui* Axolohua y a Cuauhtliquetzqui o Cuauhcoatl, les dice: “Padres míos, les ordeno que maten a la hija de Achitómetl y que la desuellen y cuando la hayan desollado, vistan con ella a un *tlamacazqui*”. Entonces la matan, desuellan a la mujer noble y una vez desollada visten con su cuero a un *tlamacazqui*. Después [32v] Huitzilopochtli dijo: “Padres míos, llamen a Achitómetl”.

Niman oyahque yn mexica oquinotzato, quilhuia, totecuiyoyé noxhuiuh-tziné, tlatcatlé tlahtohuanié timitztotlalcahualtizque, timitztotlapoltizque, yn timomacehualhuan, ca mitzmotlatlauhtilia, yn mocolhuan yn mexica, ca quihtohua ma quimotilliqui, ma quimotlapalhuiqui, yn iteotzin, ca tocontonochillia. Auh niman oquihto, yn Achitometl ca ye qualli ma tihuian niman oquimilhui yn itlahtocahuan yn Achitometl, ma tihuian yn Tīçaapan, techcohuanotza yn mexica oquinanquillique, oquilhuique, ca ye qualli tlahtohuanié ma ximohuica. Auh niman ye quihuica holli copalli, amatl, xochitl, in yetl, yhuan yn itoca tlatcatlaqualli, ye quitlamanilizque yn teotl yn iuh quilhuique Achitometl ynic quinotzato. Auh ca ye {a}mo nelli in yehuatl. Auh ca ye yehuatl yn oquixipeuhque. Auh yn oacic yn oncan Tīçaapan in yehuatl, yn Achitometl, quilhuia yn mexica ynic ye quihualnamiqui, oticmihiyohuilti, noxhuiuh-tziné tlatcatlé tlahtohuanié, cocoliztli timitztocuitilizque yn timocolhuan, yn timomacehualhuan ma xicmottilli, ma xicmotlapalhui yn moteotzin, niman oquihto, ca ye qualli nocolhuane. Nima<n> ye conana yn holli, yn copalli, yn xochitl, yn iyetl yn tlatcatlaqualli, ye quitlamamaca yxpan quitequillia yn çan tlapic yteouh, in yehuatl yn oquixipeuhque. Auh in yehuatl yn Achitometl, niman ye yc yxpan quinquечcotona in çoçoltin, yn iteouh. Auh ca ayemo huel quitta_{ya} [33r] quittaya in aqui yn yxpan quiquechcotona yn çoçoltin niman ye yc quitlenamaquila, quixahuilia, yn tlemaytl, yn onmaqiticac, yn ehualt, yn ce tlatcatl, tlamacazqui. Auh yn iquac huell oquittac yn ca yehuatl, yn ichpoch, yn Achitometl, cenca omomauhti. Niman ye yc tzatzi quintzatzillia, yn itlahtocahuan yhuan yn imacehualhuan quimilhuia, aquique yn, a, culhuaquehé cuix amo anquitta, ca oquixipeuhque y nochpochtzin, amo nican yezque yn tlahuelliloque, tiquinmictizque, tiquinpopolozque, nican tlamizque yn tlahuelliloque.

Entonces los mexicas fueron a llamarlo, le dicen: “Señor nuestro, mi preciado nieto, señor gobernante, nosotros tus vasallos te trastornaremos, te perturbaremos, porque tus abuelos los mexicas te suplican, dicen: “Que venga a ver, que venga a saludar a su dios”. Nosotros lo vamos a invocar”. Luego Achitómetl dijo: “Está bien, vayamos”. Entonces Achitómetl dijo a sus dirigentes: “Vayamos a Tizaapan, nos invitan los mexicas”. Le contestaron, le dijeron: “Está bien, señor, vayamos”. Así trajeron goma, incienso, papel, flores y tabaco que es lo que se llama *tlacatlacualli*,^{xiii} la cual ofrendarán al dios que, según le dijeron a Achitómetl, iban a invocar, pero en realidad {n}o era ese, sino aquella a la que habían desollado. Llegado Achitómetl a Tizaapan, los mexicas le dicen mientras vienen a recibirlo: “Te has cansado, mi preciado nieto, señor gobernante, nosotros tus abuelos, tus vasallos, te confesaremos una falta, ve, saluda a tu venerado dios”. Entonces les contestó: “Está bien, abuelos míos”. Así toma la goma, el incienso, las flores y su tabaco, la *tlacatlacualli* y la acomoda, la pone en frente de su falso dios, al que habían desollado. Achitómetl en seguida corta cabezas de codornices en frente del dios, pero no veía bien [33r] en frente de quién cortaba las cabezas de las codornices. Entonces le ofrece incienso y el brasero ilumina al *tlamacazqui* que se vistió con la piel. Cuando pudo ver que era su hija, Achitómetl se espantó mucho. En seguida lanza gritos, gritó a sus dirigentes y a sus súbditos, les dice: “¿Quiénes son éstos?, colhuas, no ven que han desollado a mi hija querida. No estarán aquí esos malditos, nosotros los mataremos, los destruiremos, aquí se acabarán esos infelices”.⁴¹

⁴¹ Sacrificio de la hija del gobernante de Colhuacan: cfr. *HI*, p. 84-86.

Huida de los mexicas y descubrimiento del lugar de fundación de Tenochtitlan

Auh niman ye ic moyaotla, niman ye quimilhuia yn itahuan yn Huitzil-opochtli, ca nehuatl nicmati, çan ivia<n> çan iyollic xonquçacan. Auh niman ye tetoca yn culhuaque quintoca yn mexica, niman ye quimon-quequetza yn atlah in mexica, ynic quinhuallehuitiq<ue> quintepehuaco, yn oncan ytocayoca<n> Acatzintitlan, ym momatque culhuaque aço oncan oyxpoliuhque yn atlan niman onca<n> valchimalpanoque, yc panoq<ue>, yn mitl, yn chimalli. Auh yn mitl, yn mitohua yn tla-cochtli, yn motocayotia tlatzontectli, quicuitlalpique, ypa<n> motlal-lique yn atlan ynic hualpanoque, (auh yn oc cequintin mexica yn amo huel hualpanoya panohuani quimontequillico ce cihuatl moxauhticac, amo q<ui>mati in campa hualla ynic hualpanoque mexica oncan quinhualtepeuhtiquizque pipiltotonti coçoltica onoque, cequi mohuillana, quin imoztlayoc yn quimanato, amo micque yn onca<n> Acatzintitlan niman quin yehuantin yc ontlatocayotique Acatzintitlan) yhuan yn chimalli ypan motlallique, yn atlan, ynic hualpanoque, ynic quinhual-tocaque yn culhuaque. Auh niman yc onca<n> acico yn onca<n> to-llihtic, acayhtic, yn Mexicatzinco, oncan quitzonicpilloque yn itoca Acatzin, onca<n> quitillique, yn itzinco quiminque yc on{can} tlato-cayoti [33v] que, Mexicatzinco), niman ye oncan quihuahua<n>tza yn opaltic yn inyaotlatqui yn intlahuitz, yn inchimal, yn ixquich, yn intlat-qui. Auh in yehua<n>tin yn incihuahuan, yn inpilhuan niman ye mo-choquillia, quitohua campan tihui ma çà<n> nican tiyecac<n>, yn acayhtic, niman oncan motlalliq<ue>, niman ye oncan quiquetza yn temazcalli, oncan callacque yn ihtic yn temazcalli, niman ye mote-ma. Auh ynic tlaquallanique oncan Tetzinco mayauhque yn temazcalco, nima<n> ye yc quinhualtoca, / ye huitze Teocoahuapan quiçaco), atlan quintepehuato, çà<n> no tollihtic, acayhtic.

Huida de los mexicas y descubrimiento del lugar de fundación de Tenochtitlan

Entonces hay pelea y después Huitzilopochtli dice a sus padres: “Yo sé, poco a poco y sin alboroto salgan hacia allá”. Entonces expulsan a la gente, los colhuas persiguen a los mexicas. En seguida empujaron a los mexicas en el agua, los vinieron a dispersar, los vinieron a arrojar en el lugar llamado Acatzintitlan. Los colhuas pensaron que tal vez se perderían en el agua. Allí vinieron a atravesar con sus escudos, pasaron las flechas y los escudos. Las flechas se dicen dardos, se nombran jabalinas, con ellas hicieron unos atados y se sentaron sobre ellos para pasar al otro lado del agua (a algunos mexicas que no podían atravesar hacia acá les echó un puente una mujer que estaba pintada de su cara, no se sabe de dónde vino. Mientras atravesaban, los mexicas salieron arrojando a sus niños pequeños acostados en cunas, algunos gateaban, y cuando el día siguiente fueron a recogerlos en Acatzintitlan, no habían muerto, después ellos fueron a ponerle nombre al lugar Acatzintitlan) y se sentaron sobre los escudos para pasar al otro lado del agua, mientras los venían persiguiendo los colhuas. Entonces vinieron a llegar al interior de los juncos, al interior de las cañas, en Mexicatzinco. Allí pusieron de cabeza al llamado Acatzin, allí le vieron su trasero y lo flecharon, por eso llamaron [33v] el {lugar} Mexicatzinco. Luego ponen a secar sus armas mojadas, sus divisas, sus escudos y todas sus pertenencias. Sus mujeres y sus hijos entonces lloran, dicen: “¿Adónde vamos?, sólo quedémonos aquí, en medio de las cañas”. Luego se asentaron allí y después levantan un temazcal, entonces entraron adentro del temazcal, así se bañan. (Así se enojaron allá en Tetzinco, se arrojaron sobre el temazcal. Entonces los vienen a perseguir / ya vinieron a salir en Teocoapan), los fueron a empujar en el agua, vinieron a asentarse otra vez en medio de los juncos, en medio de las cañas.

Yn motlallico, oncan ce tlacatl momiquilli ytoca Huito, oncan quitlatique, yn inacayo, mochi yn amapanitl, ynic mitohua motenehua mopantlatillique yn mexica huehuetq^{ue}, ynic Nexticpac mitohua. // Auh nimaⁿ ye yc huitze hualmiqanique çaⁿ no oncan acayhtic, yⁿ tollihtic, yn motlallico ytocayocan Yztacalco yn mexica, quinhualyacantia yn itoca Tenochtzin. Niman oncan ye quichihua, quitlacatillia ytoca amatepetl, tzohualli yn quichiuhque, quizontecontique, quitlactique, quimahmatique, quicxitique, yn oquitlacaquetzque nimaⁿ ye yc quitlaqueⁿtia quipantique, niman ye yc quicuicatia cenyohual yn quicuicatique yn oncan Yztacalco, / oncan quicuiqueuhque in tlacateccatl Culhuacan yn itoca Tetzitzillin, // niman ye yc huitze yn ayhtic ytocayocan Pantitlan, oⁿcan motlallique huecauhque yn oncan catca yn Pantitlan. Auh niman ye huitze oncan çan no tollihtic, acayhtic, yn oncan motlallique, nimaⁿ oncan ce tlacatl mixiuh yn inpiltzin, yn imich^{poch} [34r] yn imichpoch, in mexica, ytoca Quetzalmoyahuatzin. Auh yn iconeuh ytoca Contzallan. Auh ypan yn cemilhuitonalli chiuhcnahui hecatl, yehuatl ypampa yn axcan ytocayocan Mixiuhcan, nimaⁿ ye yc huitze oncan motlallico yn oncan ihcac, ycaltzin, Sant. Pablo, ytepotzco yn oncan quichiuhque, quiquetzque yn temazcalli, oncaⁿ quiteⁿque yn imichpoch, yn mexica, yn itoca Quetzalmoyahuatzin, oncan omote yn inan yn Contzallan ynic motocayotia yn Temazcaltitlan, oncan motenque mochintin yn mexica, oncan motlallique, ye cate. Auh niman oncan onehuaque oyahque yn tollihtic, yn acayhtic yn oncan yn axcan motocayotia Toltzallan, Acatzallan, niman ynic oyahque yn mexica huehuetque yn itoca yn Quauh-tlequetzqui, anoço Quauhcohuatl, yhuan no yehuatl yn itoca yn Axollohua tlamacazqui, ym omextin yahque yn tlatemoto yn canin motlalizque.

Allí murió un hombre de nombre Huito y en ese lugar quemaron su cuerpo y todas las banderas de papel, así que se dice, se declara que los ancianos mexicas quemaron banderas, por eso se dice Nextícpac. // En seguida vienen a apartarse en medio de las mismas cañas, de los mismos juncos, vienen a asentarse en el lugar llamado Iztacalco. Viene guiando a los mexicas el llamado Tenochtzin. Entonces allí fabrican, hacen nacer al que se llama cerro de papel, lo hicieron de amaranto, le pusieron cabeza, cuerpo, brazos y pies, lo levantaron como una persona, luego lo visten, lo arreglan. Entonces le cantaron durante una noche entera, le cantaron ahí en Iztacalco / allí tomaron al capitán de Colhuacan llamado Tetzitzilin. // Después vienen dentro del agua, en el lugar llamado Pantitlan, Allí se asentaron, se quedaron un tiempo, estuvieron en Pantitlan. Luego vienen otra vez en medio de los juncos, en medio de las cañas, donde se asentaron, entonces una mujer parió a un hijo, una joven [34r] de los mexicas llamada Quetzalmoyahuatzin y su hijo se llamaba Contzalan. Eso fue en el *tonalli* del día 9-Viento, por esta razón ahora el lugar se llama Mixiuhcan. En seguida vinieron a establecerse donde está la iglesia de San Pablo Itepotzco, en donde fabricaron, levantaron un temazcal, en el que bañaron a la hija de los mexicas llamada Quetzalmoyahuatzin, allí se bañó la madre de Contzalan, por eso se nombra el lugar Temazcaltitlan, allí todos los mexicas se bañaron, allí se asentaron, ya están establecidos.⁴² Luego partieron de allí, se fueron en medio de los juncos, en medio de las cañas, donde ahora se nombra Toltzalan Acatzalan, entonces se fueron los ancianos mexicas, el llamado Cuauhtliquetzqui o Cuauhcóatl y también el *tlamacazqui* Axolohua, ambos se fueron a buscar adónde debían establecerse.

⁴² Huida de los mexicas en medio de la laguna: cfr. *HI*, p. 87-88.

Auh yn oypan quiçato, yn oquittaque cenca miec tlamantli, yn tlamahuiçolli, yn oncan ca yn acayhtic ca yehica ypampa ynnahuatil yuhqui milhui yn Huitzilopochtli, yn teomamaque yn itahuan yn Quauhtlequetzqui anoço yn Quauhcohuatl, yn Axollohua tlamacazqui, ca quin nahuati, ca yuh quimilhui yn yxquich yn oncan yn onoc yn tolihtic yn acayhtic, yn onca<n> yhcaz, yn oncan tlapiez, in yehuatl yn Hutzilopochtli, ca ytencopa quimilhui, ca yuhquin nahuati, yn mexicana. Auh niman oquittaque, yztac yn ahuehuatl, yztac yn huexotl, yn oncan yhcac, yhuan yztac yn acatl yztac yn tolli, yhuan yztac yn cueyatl, yztac yn michin, yztac yn cohuatl [34v] yn oncan nemi atlan. Auh niman oquittaque nepaniuhticac, yn texcalli yn oztotl, ynic ce yn texcalli, yn oztotl, tonatiuh, yquiçayan yztoc, ytoca tleatl, atlatlayan. Auh ynic ome y<n> texcalli yn oztotl, mictlampa yztoc ynic nepaniuhtoc, ytoca matlallatl, yhuan ytoca toxpallatl. Auh yn oquittaque niman ye choca yn huehuetque quitohua anca ye nican yez, ca otiquittaque, yn techilhui, ynic technahuati yn tlamacazqui yn Huitzilopochtli, yn quihto, yn iuhqui anquittazque yn tollihtic yn acayhtic, miec tlamantli, yn oncan ca. Auh yn axcan ca otiquittaque, oticmahuiçoque, ca ye nelli ca omochiuh, ca oneltic yn itlahtol ynic technahuati, nima<n> oquihtoque, mexicayé ma oc tihuian ca otitlamahuiçoque ma oc tictlahtolchিয়েcan yn tlamacazqui yehuatl quimati, quenin mochihuaz, nima<n> ohuallaque, motlallico yn oncan Temazcaltitlan. Auh niman yohualtica yn oquittac, yn oquimottiti, yn teomama yn itoca Quauhtlequetzqui anoço Quauhcohuatl, in yehuatl yn Huitzilopochtli, oquilhui Quauhcohuatlé, ca ohuanquittaque, yn ixquich yn oncan onoc yn acayhtic ohuantlamahuiçoque.

Cuando fueron a salir, los cargadores del dios, sus padres Cuauhtliquetzqui o Cuauhcóatl y el *tlamacazqui* Axolohua vieron muchísimas cosas maravillosas en ese lugar que está en medio de las cañas y eso conforme a la promesa de Huitzilopochtli, quien así lo había dicho. De hecho, Huitzilopochtli les ordenó, así les dijo a todos que donde se encuentra el centro de los juncos y de las cañas, allí estaría, allí esperaría. Por su mandato les dijo, así lo ordenó a los mexicas. Entonces vieron un ciprés blanco, un sauce blanco que allí estaban y también las cañas eran blancas, los juncos eran blancos, las ranas blancas, los peces blancos, las serpientes blancas [34v] que allí andaban por el agua. Luego vieron un peñasco, una cueva^{xiv} que estaban sobrepuestos: el primer peñasco, la primera cueva estaba hacia la salida del sol y se llamaba agua de fuego, lugar donde el agua hierve, mientras que el segundo peñasco, la segunda cueva estaba hacia el norte, de manera que estaban cruzándose las que se denominaban agua verde y agua amarilla. Después de haber visto esto, los ancianos lloran, dicen: “Entonces será aquí, dado que hemos visto lo que nos dijo, lo que nos prometió el *tlamacazqui* Huitzilopochtli. Él dijo que muchas cosas de esta suerte veríamos en medio de los juncos y de las cañas y allí están. Ahora lo hemos visto, lo hemos logrado, porque en verdad se realizó, son verdad las palabras que él nos dijo”. Entonces dijeron: “Mexicas, regresemos otra vez porque nos hemos maravillado, esperemos aun noticias del *tlamacazqui*, él sabe cómo hay que hacer las cosas”. Luego vinieron, regresaron a asentarse en Temazcaltitlan. Más tarde de noche, el cargador del dios llamado Cuauhtliquetzqui o Cuauhcóatl vio a Huitzilopochtli, se le apareció y le dijo: “Cuauhcóatl, han visto todo, en el lugar que se encuentra en medio de las cañas se han maravillado.

Auh tla xiccaquica oc ce<n>tlamantli yn ayemo anquitta. Auh ynin xihuian, xiquittati, {yn tenochtli,} yn oncan anquittazq{ue icpac ca,} ycpac iyhcac, in yehuatl, yn quauhtli, oncan tlaqua, oncan mototonia. Auh ca ye pachihui yn amoyollo, ca yehuatl, yn iyollo in Copil yn tiqualmayauh, yn onca<n> timoquetz Tlalcocomocco. Auh niman oncan huetzico, yn oanquittaque texcaltenpa, oztotenpa, yn acatzallan, yn toltzallan. Auh ca o<n>ca<n> ^{yxhuac} [35r] yxhuac, yn iyollo, yn Copil, yn axcan motocayotia tenochtli. Auh ca oncan yn tiezque, yn tlapiezque, yn titechiezque, yn titenamiquizque, yn nepahpan, tlaca, telchiquih totzonteco, tomiuh tochimal, ynic tiquimittazque yn ixquich yn techyahuallotoc yxquich tiquinpehuazque tiquimaçizque. Yc maniz yn taltepeuh Mexico. Tenochtitlan, quauhtli ypipitzcayan ynetomayan, quauhtli ytlacuayan, yhuan michin ypatlanian, yhuan cohuatl yçomocayan, yn Mexico yn Tenochtitlan. Auh ca miec tlamantli, yn mochihuaz, niman oquihui yn Quauhcovatl ca ye qualli tlamacazqué, otlacauhqui y moyollotzin ma quicaquican y mottahuan yn huehuetque yn ixquichtin, yc niman oquincentlalli yn mexica yn Quauhcovatl oquinaquilti yn itlahtol yn Huitzilopochtli, yn oquicacque mexica. Auh niman ono ceppa yahque yn toltzallan, yn acatzallan, yn oztotenpa. Auh yn oypan quiçato, acatitlan yhcac yn tenochtli, yn oncan / oztotenpa yn oquittaque ycpac ca ycpac yhcac, moquetzticac yn quauhtli, in yehuatl yn tenochtli, oncan tlaqua, oncan quiqua quitzotzopitzticac, yn quiqua. Auh in yehuatl yn quauhtli, yn oquimittac, yn mexica cenca omopehtecac, yn quauhtli, çan huecapa yn conittaque). Auh in itapaçol yn ipepech çan moch yehuatl yn ixquich y<n> nepahpan tlaçoyhuitl, yn ixquich yn xiuhtotoyhuitl, yn tlahuquecholyhuitl, yn ixquich, quetzalli.

Escucha, todavía una cosa les falta por ver. Vayan a ver {a la tuna de piedra,} ahí la ver{án, encima de él se encuentra}, encima de él está parada un águila, allí come y se calienta al sol. Ya está enterrado nuestro corazón, aquel corazón de Cópil que venimos a arrojar en ese lugar de Tlalcocomocco donde tú te paraste. Después de que allí vino a caer, ustedes vieron la orilla de la peña, la entrada de la cueva entre juncos y cañas. Allí brotó [35r] el corazón de Cópil que ahora se llama tuna de piedra. Allí estaremos, aguardaremos, esperaremos y encontraremos a diferentes personas, nuestro pecho, nuestra cabeza, nuestra flecha, nuestro escudo, con eso los veremos, todos los que nos están rodeando, a todos los conquistaremos, a todos los haremos prisioneros. Por eso estará extendida nuestra ciudad de Mexico Tenochtitlan, donde el águila chirría, donde extiende sus alas, donde el águila come, donde el pez nada y donde la serpiente silba, en Mexico, en Tenochtitlan. Muchas cosas se cumplirán”. Luego Cuauhcóatl dijo: “Está bien, *tlamacazqui*, se ha complacido tu venerado corazón. Que lo escuchen tus padres, todos los ancianos”. Por eso luego Cuauhcóatl reunió a los mexicas, les refirió las palabras de Huitzilopochtli y los mexicas lo escucharon. Luego otra vez fueron entre los juncos, entre las cañas, a la orilla de la cueva. Fueron a salir allá, en el cañaveral, donde está parada la tuna de piedra, allí / a la orilla de la cueva la vieron, encima de la tuna de piedra se encuentra, encima de ella está parada, se está levantando el águila. Allí come algo, allí lo devora, está picando lo que come. El águila vio a los mexicas, mucho bajó la cabeza el águila (sólo de lejos fueron a verla). Su nido, su cama sólo es todo compuesto de una multitud de plumas preciosas, todo es de plumas de pájaro turquesa, de flamenco rosado, todo es de plumas de quetzal.

Auh ca no oncan quittaque yn oncan tetepeuhtoc, yn intzonteco y<n> nepahpan totome yn tlaçototome, yntzonteco oncan çoçoticate, yhuan cequi totoyxitzl, cequi omitl. Auh / oncan quinnotz in *diablo* quimilhui mexicayé ye onca yecin. Auh yece amo quitta yn mexica yn aquin quinnozta, yc onca<n> tlahtocayotique Tenochtitlan). Auh niman ye yc choca yn mexica, quitohua / otocnopiltic, otomace [35v] hualtic ca oticmahuiçoque yn taltepeuh yez, ma oc tihuan ma oc titocehuiti, niman ye yc huitze o<n>can Temazcaltitlan ynin ypan 2 calli xihuitl 1325 a<ño>s.

Fundación de Mexico Tenochtitlan

y [§ 37] Auh ca niman ye yc quimilhuia in yehuatl in Quauhquequitzqui, anoço Quauhcohuatl, yn mexica, quimilhui nopilhuané ma titlachtequica<n> ma achitzin tictlallican tlachcuitectzintli, yhuan totlalmomoz, yn onca<n> otiquittato yn quauhtli, aço quenmanian / oncan mocehuiquiuh, yn tlamacazqui yn toteouh yn Huitzilopochtli, niman oquihtoque in mexica, ca ye qualli ma ticchiuacan niman oquitlallique yn tlachcuitetelli yhua<n> yn intlalmomoz, yn oncan / oztotenpa yn oncan yhcac yn tenochtli. Auh ca ypampa, ca yuh quilhui ca yuh quinahuati yn Huitzilopochtli, in yehuatl yn Quauhquequitzqui, anoço Quauhcohuatl ca ynahuatil yn quichihuazque yn mexica.

También en ese lugar vieron que estaban esparcidas las cabezas de una multitud de aves, de aves preciosas, sus cabezas allí estaban ensartadas y algunas patas de las aves, algunos huesos. Entonces los llamó el diablo, les dijo: “Mexicas, allí será”. Pero no ven los mexicas quién los llama. Así fue que dieron a ese lugar el nombre de Tenochtitlan. Entonces lloran los mexicas, dicen: / “Lo obtuvimos, lo merecimos, [35v] nos hicieron don de lo que será nuestra ciudad. Vámonos y descansenos”. Luego regresan a Temazcaltitlan, esto es en el año 2-Casa, 1325 años.⁴³

Fundación de Mexico Tenochtitlan

y [§ 37] En seguida Cuauhtliquetzqui o Cuauhcóatl habla a los mexicas, les dijo: “Hijos míos, edifiquemos el juego de pelota, establezcamos modestamente un pequeño montículo y nuestro altar de tierra en el lugar en el que fuimos a ver el águila. Quizá alguna vez allí venga a descansar el *tlamacazqui*, nuestro dios Huitzilopochtli”. Luego hablaron los mexicas: “Está bien, hagámoslo”. Entonces asentaron el montículo y el altar de tierra en la orilla de la cueva, donde se yergue la tuna de piedra. La razón de esto es que Huitzilopochtli así se lo dijo, así se lo ordenó a Cuauhtliquetzqui o a Cuauhcóatl y su orden la tienen que cumplir los mexicas.⁴⁴

⁴³ Hierofanía del águila en el lugar de fundación de Mexico Tenochtitlan: cfr. *HI*, p. 88-92. Fundación de Mexico Tenochtitlan en el año 2-Casa (1325): cfr. *3a. Rel.*, p. 67, 69; *5a. Rel.*, p. 133; *7a. Rel.*, p. 43; *HCM*, p. 165.

⁴⁴ Fundación de Mexico Tenochtitlan: cfr. *CM*, p. 76; *HI*, p. 92.

El problema de la falta de materiales para la construcción de la ciudad

- y [§ 38] Auh ca cenca ycnoyotica netoliniliztica in ye quichihua in ye quitlallia yn ical yn Huitzilopochtli, ynic quiquetzque ca çaçan oc tepiton ytoca ayauhcalli, campa nel quicuizque yn tetl, y<n> quahuitl. Auh ca nel tetlalpan yn cate yn motlallico yn tollitic yn acayhtic, ca yn intlalpa<n> yn tepaneca, yn azcapotzalcatl, yhuan ca yntlalpan yn aculhuacatl, ca tequaxochco yn cate yhuan ca ynquaxochco yn culhuaque. Auh ca ypampa yn cenca motolliniaya.
- y [§ 39] Auh ca niman ye no ceppa monahuatia yn mexica, quihtohua, tla xihualhuian mexicayé ma titlatlatlauhtiti, yn Tepanohuayan yhua<n> yn Azcapotzalco. Auh niman mochintin, oquihtoque ca amo huel mochihuaz yn ompa titlatlatlauhtitihui ma çan ic [tiquinquallaniti yn Tepano_{huayan} [36r] yn Tepanohuayan tlaca yhuan yn azcapotzalca.

Recuento de los años desde la salida de Aztlan

- y [§ 40] Auh ye omito, 2 calli xihuitl *1325 años*, ye iuh nepa yetzonxihuitl ypan chiquacenspohualli xihuitl ypa<n> macuilxihuitl motlacatillitizino yn totemaquixticatzin Jesuchristo, yn iquac ocallaquico ynic acico ynic motlallico yn toltzallan yn acatzallan yn atlihtic yn Tenochtitlan yn huehuetque mexica azteca chichimeca, yhuan ye iuh nepa matlacpovaxihuitl ypan yepohualxihuitl ypan nonxihuitl yn ipan ce tecpatl xihuitl ompa hualquizque ynic ompa huallehuaque yn inchan yn Aztlan yn anepantla. // yhuan ye iuh nepa matlacpohualxivitl ypan nonpohualli ommatlectli ypa<n> ce xihuitl ompa hualquizque ynic ye no ni cuel oncan huallehuaque yn çan o<n>can Quinehua[yan] Chicomoztoc, ynic callaquico ynic mocentlallico Tenochtitlan.

El problema de la falta de materiales para la construcción de la ciudad

- y [§ 38] Muy pobremente, miserablemente hacen, asientan la casa de Huitzilopochtli, así que levantaron aunque sea algo pequeño, llamado *ayauhcalli*.^{xv} ¿De dónde por cierto tomarán las piedras, las maderas? Porque en verdad estaban sobre la tierra de otra gente, vinieron a asentarse entre los juncos, entre las cañas, sobre la tierra de los tepanecas, de los azcapotzalcas, sobre la tierra de los acolhuas, estaban en los linderos de otra gente, en los linderos de los colhuas. Por esta razón sufrían mucho.
- y [§ 39] Entonces otra vez se aconsejan los mexicas, dicen: “¡Vayamos, mexicas, vayamos a rogar a Tepanoayan y a Azcapotzalco!”. Pero todos dijeron: “No será bueno hacer eso de ir a rogar allá, sólo vamos a hacer enojar a la gente [36r] de Tepanoayan y de Azcapotzalco”.⁴⁵

Recuento de los años desde la salida de Aztlan

- y [§ 40] Ya se dijo que el año 2-Casa, 1325 años, ya habían trascurrido mil trescientos veinticinco años desde que nació nuestro redentor Jesucristo, fue cuando los ancianos mexicas aztecas chichimecas vinieron a entrar, vinieron a alcanzar, vinieron a asentarse entre los juncos, entre las cañas, dentro del agua, en Tenochtitlan, y hacía ya doscientos sesenta y dos años desde que en el año 1-Pedral vinieron a salir de allá, vinieron a marcharse de su casa en Aztlan, que está en medio del agua. // Y hacía doscientos y cincuenta y un años desde que vinieron a salir al poco tiempo de allá, vinieron a marcharse de Quinehuayan Chicomóztoc para venir a entrar, para venir a establecerse en Tenochtitlan.

⁴⁵ Cimientos del templo de Huitzilopochtli y primer consejo de los mexicas sobre sus futuros planes: cfr. *CM*, p. 76; *HI*, p. 92. Fundación de Mexico Tenochtitlan en el año 2-Casa (1325): *3a. Rel.*, p. 67, 69; *5a. Rel.*, p. 133; *7a. Rel.*, p. 43, *HCM*, p. 165.

Auh ye omito ynic cenca huecahuaque ohtlipan ynic huallaque ynic nohuian hualnientiaque ypan ixquich tlalli y<n> mexica chichimeca huehuetque ca macuilpan yn ohtlipan yn inpan toxiuhmolpilli ynic ohuacico Tenochtitlan.

Los fundadores de Tenochtitlan y los cargadores de los dioses

y [§ 41] Auh in yehuantin yn mexica huehuetque y<n> nican yn quitzitziquique yn altepetl, ynic mitohua ynic motenehua yn Toltzallan yn Acatzallan yn Mexico yn Tenochtitlan. Yzca yn intoca ynic ce ytoca Atl Tenoch ynin yehuatl ynpa<n> huallicatia quinhualyacantia yn ixquich mexica, ye iuh nepa cempohuallonchicome {xihuitl} ompa quitlallique yn Culhuacan yn mexica), ynic ome ytoca Quauhtliyoqui,) yniquey ytoca Acacitli, ynic nahui ytoca Tençacatetl, ynic macuilli ytoca Ahuexotl, [36v] ynic chiquacen ytoca Ocelopan) anoço Xiuhcaque, teomama, ynic chicome ytoca Quauhtlequetzqui anoço Quauhcohuatl, ynic chicuey ytoca Tzompantzin, ynic chiuhcnahui ytoca Yzhuac Tlaxquitl, ynic matlactli ytoca Ocomecatzin, ynic matlactlohce ytoca Chicopach Mani, ynic matlactlomome ytoca Ahatzin, ynic matlactlomey ytoca Copil, ynin teomama) yn yehuantin in hualteyacanque yn huehuetque. Auh yn oc ce tlatatl ytoca Quauhtlequetzqui anoço Quauhcohuatl, ynic ome ytoca Ococal, ynic yey ytoca Chachallayotl, ynin ohtlipan y<n> hualteomamaque. Auh in yehuatl ynic nahui yn itoca yn tlamacazqui, yn Axollohua ca ompa mic ompa cacique yn Colhuacan Tiçapan.

Ya se dijo que los mexicas chichimecas antiguos se tardaron mucho en el camino, vinieron por todas partes, vinieron a caminar sobre toda la tierra, así que cinco veces durante el viaje se ataron nuestros años, en lo que vinieron a llegar a Tenochtitlan.

Los fundadores de Mexico Tenochtitlan y los cargadores de los dioses

y [§ 41] Ellos fueron los antiguos mexicas quienes tomaron posesión de la ciudad que se dice, que se nombra Toltzalan Acatzalan, Mexico Tenochtitlan. He aquí sus nombres: el primero se llamaba Atl Ténoch (éste vino a mandar sobre todos los mexicas, vino a guiarlos por veintisiete {años} desde que los mexicas se habían instalado en Colhuacan), (el segundo se llamaba Cuauhtliyoqui), el tercero se llamaba Acacitli, el cuarto se llamaba Tenzacátetl, el quinto se llamaba Ahúexotl, [36v] el sexto se llamaba Ocelopan (o tal vez Xiuhcaque, cargador del dios, el séptimo se llamaba Cuauhtliquetzqui o Cuauhcoatl, el octavo se llamaba Tzompantzin, el noveno se llamaba Izhuactláxquitl, el décimo se llamaba Ocomecatzin, el décimo primero se llamaba Chicopachmani, el décimo segundo se llamaba Ahátzin (el décimo tercero se llamaba Cópil, éste era cargador del dios). Éstos eran los antiguos jefes: el primero se llamaba Cuauhtliquetzqui (o tal vez Cuauhcoatl); el segundo se llamaba Ocócal; el tercero se llamaba Chachaláyotl, éstos en el camino vinieron cargando a los dioses. El cuarto era el *tlamacazqui* Axolohua, quien murió cuando llegaron a Colhuacan Tizaapan.⁴⁶

⁴⁶ Fundadores de Mexico Tenochtitlan: cfr. *HI*, p. 98.

y [§ 42] Auh yn huel nican Tenochtitlan yn caxitico y<n> quihualma-
maque yn Huitzilopochtli, ynic ce yehuatl yn itoca Quauhlequetz-
qui anoço Quauhcohuatl, tlamacazqui teomama, ynic ome ytoca
Copil teomama, yniquey ytoca Xiuhcaque teomama, ynic nahui ytoca
Cuitlachquauhtli teomama, ynic macuilli ytoca Poyahuitl teomama,
yehuantin inyn hualteomamaque y<n> nican acico.

Gobernantes de Chalco Amaquemecan, Tzacualtitlan Tenanco y Colhuacan

y [§ 43] Auh yn iquac ypan in yquac tlahtocati yn omentin, tlahtoque
Amaquemeca<n> Chalco ynic ce ytoca Huehue Teuhctli chichimeca-
teuhctli ynin ipiltzi<n> yn Atonaltzin chichimecateuhctli, ynic ome
tlahtoque ytoca Quahuitzatl Teuhctli tlayllotlacteu_{ctli} [37r] teuhctli,
tlahtohuani Tzaqualtitlan Tenanco, yolticate yn iquac ohuacico, Teno-
chtitlan yn mexica yn iuh neztica huehuexiuhlapohuallamatl. Auh yn
Culhuacan ye {no} iuh ompa ce xihuitl tlahtocati yn Huehue Acama-
pichtli.

Construcción del templo de Huitzilopochtli y traza de la ciudad

y [§ 44] Auh niman ye no ceppa monahuatia yn mexica ye quitohua ma
ticcohuacan yn tetl, yn quahuitl, ma yehuatl yca, yn atlan chaneque yn
atlan onoque y<n> michin, yn axollotl yhuan in cueyatl, yn acocillin,
yn anenez yn acohuatl, yn axaxayacatl, yn izcahuitli, yhuan yn ca-
nauahtli yn quachilli yn yacaçintli, yn ixquich yn totome yn atlan cha-
neque, ma yehuatl yc ticcohuati, yn tetzintli yn quauhtzintli, niman
oquihtoque ma yuhqui mochihua.

y [§ 42] Aquí en Tenochtitlan vinieron trayendo, vinieron cargando a Huitzilopochtli primero aquél que se llamaba Cuauhtliquetzqui, o Cuauhcóatl, *tlamacazqui* y cargador del dios, segundo el llamado Cópil, cargador del dios, tercero el llamado Xiuhcaque, cargador del dios, cuarto el llamado Cuítlachcuauhtli, cargador del dios, y quinto el llamado Poyáhuítl, cargador del dios. Éstos vinieron cargando al dios, vinieron a llegar aquí.⁴⁷

Gobernantes de Chalco Amaquemecan, Tzacualtitlan Tenanco y Colhuacan

y [§ 43] Entonces fue cuando reinaban dos gobernantes en Amaquemecan Chalco, el primero llamado Huehuetéuctli *chichimecateuctli*, hijo de Atonaltzin *chichimecateuctli*, y el segundo de los gobernantes llamado Cuahuítzatl Teuctli *tlailotlacteuctli*, [37r] gobernante de Tzacualtitlan Tenanco. Ellos estaban viviendo cuando los mexicas vinieron a llegar a Tenochtitlan, según lo están mostrando los antiguos papeles de la cuenta de los años. En Colhuacan hacía {también} un año que reinaba Huehue Acamapichtli.

Construcción del templo de Huitzilopochtli y traza de la ciudad

y [§ 44] Entonces otra vez los mexicas se aconsejan, ya dicen: “Compremos piedra y madera a cambio de los animales que viven en el agua, que están en el agua, el pescado, el ajolote y la rana, el camarón lacustre, las larvas de libélulas, la serpiente de agua, las larvas de moscos acuáticos, el gusano de la laguna, el pato, la focha, la gallareta, todas las aves que viven en el agua. Vayamos a comprar estas cosas, piedritas y maderitas”. Luego dijeron: “Así se haga”.

⁴⁷ Cargadores de los dioses: cfr. *HI*, p. 98.

Niman ye yc flatlama quimana quimaci yn michin, yn axolotl, aneztli, acocillin, in cueyatl, yhuan yn ixquichtin, y<n> totome yn atlan nemi. Auh niman oyahque yn tlanamacato, yhuan tlacohuato niman ohuالمocuepque ohuallaque oquicuito yn tetl yn quahuatl, atle huehucan mochi tepitoton. Auh yn quahuatl çan no yuhqui, atle tomahuac çan moch pitzatoton yn quahuatl, niman ye yc quiquauhtzotzona yn ozto-tenpa ynic oncan quinelhuayotique yn yehuatl altepetl, yn ical yn itocal yn Huitzilopochtli. Auh in yehuatl in, ca çan mochi tepitoton catca yn ayauhcalli. Auh yn onez tetl, yn onez quahuatl, niman ye quipehualtia yn ayauhcalli, oquiquechillique. Auh niman ye no ceppa yohualtica in ye quitohua ye no ceppa tenahuatia in yehuatl, yn Huitzilopochtli, niman quilhui in ye quihtoa, tla xiccaqui Quauhtlequetztquihé, anoço Quauhcohuatlé, nauhcampa ximotlallica<n> ximoxelloca<n>, xitlahtocayotican. Auh niman oquitlacamatque, nauhcampa [37v] omotlallique yn mexica. Auh yn oyah ye nauhcan omotlallique (oquilhui yn Quauhcohuatl) ca omochiuh tlamacazqué. ynic otinechnahuati, omoxelloque yn motahuan, niman oquihto yn Huitzilopochtli, ca ye qualli. Auh xiquinmomamacacan yn ixquichtin yn tiqinhualhuicaque yn amocalpolteova<n> yn tlacochcalca, yn Cihuatecpán, yn Huitznahuac yn Tlacatecpán, in Yopico, yn Tezcatlhuac, Tlamatzinco, in Molloco Itlillan, yn chalmeca, yn Tzomolco, yn Cohuatlan, yn Chillilico. yn Izquitla, yn Milnahuac, yn Cohuatlxoxouhca. Ma yxnecican, nauhcampa xiquinquixtican yn Moyotlan yn axcan ye mitoa San Juan, yn Teopan yn axcan ye mitoa San Pablo, yn Atzaqualco yn axcan ye mitoa San Sebastián, yhuan Cuepopan yn axcan ye mitoa, Sancta María Redonda.

Entonces cazan, capturan, agarran los pescados, los ajolotes, las larvas de libélulas, los camarones lacustres, las ranas y todas las aves que viven en el agua. Luego se fueron a vender y a comprar. Después volvieron, vinieron, fueron llevando las piedras y las maderas. No eran para nada grandes, toda la piedra era tan sólo pequeñita y la madera también es así, para nada gruesa, toda era tan sólo madera delgadita. Luego apuntalaron con madera la orilla de la cueva, por eso allá se echó la raíz de la ciudad, de la casa, del templo de Huitzilopochtli. El *ayauhcalli* era tan sólo algo pequeñito. Apareció la piedra, apareció la madera, entonces empiezan el *ayauhcalli*, lo levantaron.⁴⁸ Otra vez durante la noche Huitzilopochtli habla, otra vez ordena a la gente, entonces dijo, ya dice: “Escucha, Cuauhtliqueztqui o Cuauhcóatl. Por los cuatro rumbos asiéntense, repártense, dense gobierno”. Entonces le obedecieron, por los cuatro rumbos [37v] se asentaron los mexicas, se fue cada quien en una de las cuatro parcialidades, se asentaron. (Dijo Cuauhcóatl): “Se hizo, *tlamacazqui*, como me ordenaste, se han separado tus padres”. Entonces respondió Huitzilopochtli: “Está bien”. “Reparte todos los dioses patronales que trajiste acá entre los barrios de los tlacochcalcas, de Cihuateopan, Huitznáhuac, Tlacateopan, Yopico, Tezcatlácatl, Tlamanac, Molloco, Itlillan, de los chalmecas, Tzonmolco, Coatlan, Chillilico, Izquitlan, Milnáhuac y Coatlxoxouhcan. Que sea claro que los tienes que enviar por las cuatro parcialidades, en Moyotlan, que ahora se llama San Juan, en Teopan, que ahora se nombra San Pablo, en Atzacualco, que ahora se dice San Sebastián, y en Cuepopan, que ahora se denomina Santa María Redonda”.

⁴⁸ Construcción del templo de Huitzilopochtli: cfr. *CM*, p. 76; *HI*, p. 92-93.

Auh niman oquihtoque yn mexicana, ca ye qualli, tlamacazqué ma yuh mochihua, nima<n> oquinmomamacaq<ue> yn incapolteohuan yn mexicana.

Fundación de Tlatelolco

Auh yn iquac in ye huecauh in ye iuh matlactlomey xihuitl, in ye cate yn tollihtic, in acayhtic, in yehuantin, yn mexicana, yn huehuetque yn oncan yhcac yn tenochtlí, niman ye yc moxellohua, yn mexicana, yn oyuh quittato, yn tollihtic, yn acayhtic, yn oncan ca yn tlatilli, ytoqa xatilloli, niman omoxelloque, ypan ce calli xihuitl *1337 años*, ypan yn ompa / oyaque, y<n> mexicana huehuetque. Auh yn axcan tiquitohua tictocayotia, Tlatilolco Santiago. Auh in yehuantin yn ompa quitzitzquito, yn altepetl, yzca yn intoca ynic ce Atlanhauhtl, ynic ome ytoqa Huicton, yniquey ytoqa Opochtli, ynic nahui ytoqa Atlahçol, ynic macuilli ytoqa Cuitlachquauhtli [38r] Cuitlachquauhtli teomama, ynic chiquacen ytoqa Xochilleletzin, ynic chicome ytoqa Cemaschiquihuitl, ynic chicuey ytoqa Xomimitl, ynic chiuhc[na]hui ytoqa Callaomitl, ynic matlactli ytoqa Ocellopane, ynic matlactlonce ytoqa Yztacmichin ynic matlactlomome ytoqa Cocihuatl, ynic matlactlomey ytoqa Poyahuitl, teomama, ynic matlactlonnahui ytoqa Xiuhcoyollatzin, ynic caxtollí ytoqa Maltecatzin), yn ompa yahque Xatilloco, yn ompa motlallito cenca tlahuelliloque catca. Niman yuh motlallito, in amo tlaca cate tlatilolca cenca moxicohuani, yn axcan ca ye yuhque yn imixhuihuan, yn iuhqui -yn iuhqui- amo tlaca nemi. Auh ynín omotocateneuhque huehuetque yn ompa yahque Tlatilolco yn mopohua ca çan matlactlomome yn talmacehuato, yc pehua yehuatl yn Cuitlachquauhtli, yc tlami ytech yehuatl y<n> Maltecatzin.

Entonces los mexicas dijeron: “Muy bien, *tlamacazqui*, así se haga”. Luego los mexicas repartieron entre ellos a los dioses de los barrios.⁴⁹

Fundación de Tlatelolco

Cuando ya pasaron trece años desde que los antiguos mexicas estuvieron en medio de los juncos, en medio de las cañas, en el lugar en el que se yergue el tunal de piedra, entonces los mexicas se dividen. Pasado ese tiempo, fueron a ver en medio de los juncos, en medio de las cañas donde está un montículo llamado cerrito de arena. Entonces se separaron, en el año 1-Casa, 1337 años, cuando allá / se fueron los antiguos mexicas.⁵⁰ El día de hoy a ese lugar le decimos, lo llamamos Santiago Tlatelolco. De aquellos quienes fueron allá a tomar posesión del pueblo he aquí sus nombres: el primero se llamaba Atlancuáhuítl, el segundo Huicton, el tercero Opochtli, el cuarto Atlázol (el quinto Cuitlachcuáhuítl, [38r] cargador del dios, el sexto Xochileletzin, el séptimo Cemaquíhuítl, el octavo Xomimítl, el noveno Calaómítl, el décimo Ocelopan, el undécimo Iztacmichin, el duodécimo Cocihuatli, el décimotercero Poyáhuítl, el décimocuarto Xiuhcoyolatzin, el décimoquinto Maltecatzin). Fueron allá a Xaltilolco, fueron allá a asentarse los tlatelolcas, quienes eran unos grandísimos bellacos. Entonces así se fueron a asentar los tlatelolcas, quienes no son humanos, son muy envidiosos y los que ahora están como sus nietos, asimismo no viven como gente.

⁴⁹ División de Tenochtitlan en cuatro parcialidades: cfr. *CM*, p. 76, f. 3v; *HI*, p. 93-94.

⁵⁰ Fundación de Tlatelolco en el año 1-Casa (1337): cfr. *3a. Rel.*, p. 89; *7a. Rel.*, p. 49.

Lista de los 13 fundadores de Mexico Tenochtitlan

y [§ 45] Auh ye omito tlacpac in yehuantin yn mexica huehuetque y<n>nican yn quitzitzquique yn altepetl yn Mexico yn Tenochtitlan, çan matlactlomey yn tlatzonilpico, oc ceppa nican motocatenehua, ynic ce ytoca

y Tenoch.

y Quauhtliyoqui.

y Tzonpantzin.

y Quauhcohuatl teomama.

y Ahuexotl.

y Yzhuactlaxquitl.

y Ocomecatzin.

y Chicopachmani.

y Ahatzin.

y Tençacatetl.

y Acacihitli.

y Copil teomama.

y Xiuhcacque teomama. [38v]

Muerte de Ténoch y noticias sobre los señores de Chalco

[§ 46] ¶ i acatl xihuitl, 1363 años, yquac ypan in peuh yn Popocatepetl, in ye popoca, yquac yn mic yn Tenochtzin, yn teyacan Tenochtitlan, cenpohualloncaxtolli ypan nauhxihuitl. Auh ynic ompa Culhuaca quitlallique mexica, ynic mocenpohua yepohuallonmacuilli xihuitl ynic teyacan.

Lista de los 13 fundadores de Mexico Tenochtitlan

y [§ 45] Ya se dijo arriba quiénes fueron los antiguos mexicas quienes aquí tomaron posesión de la ciudad de Mexico Tenochtitlan, sólo eran trece los que se amarraron el cabello, otra vez se declaran aquí sus nombres, el primero se llamaba:

1) Ténoch.	8) Chicopachmani.
2) Cuauhtliyoqui.	9) Aatzin.
3) Tzompantzin.	10) Tenzacátel.
4) Cuauhcóatl, cargador del dios.	11) Acacitli.
5) Ahuéxotl.	12) Cópil, cargador del dios.
6) Izhuactláxquitl.	13) Xiuhcacque, cargador
7) Ocomecatzin.	del dios. [38v]

Muerte de Ténoch y noticias sobre los señores de Chalco

[§ 46] ¶ Año 1-Caña, 1363 años, fue cuando el Popocatépetl empezó a echar humo. Entonces murió Tenochtzin, quien tuvo el mando en Tenochtitlan por treinta y nueve años. Allá en Colhuacan los mexicas lo habían establecido y se cuentan en total sesenta y cinco años en los que tuvo el mando.

Auh çà no ypan inyn omoteneuh xihuitl yn momiquillico, yn Huehue Teuhctli yn chichimecateuhctli tlahtohuani catca Ytztlacoçauhcan Amaquemecan ypiltzin yn Atonaltzin chichimecateuhctli, yn tlahtocat, onpohualloncaxtolli yn quicauhtia ypihuan, macuiltin ynic ce ytoca Temitzin teohuateuhctli, ynic ome ytoca Ypantlaqualoctzin, yniquey ytoca Huehue Cacamatlteuhctli, ynic nahui ytoca Tochiya {ca}tzin ynic macuilli ytoca Cohuaçacatzin Huehue yehuantin inyn ixhuiuhztizinhuan Atonaltzin. Auh yn Huehue Cacamatzin amo huel momati yn quexquichcauh nen tlatipac, yn iuh nima<n> ye onneciz macuilxiuh-tica quitztia yn ittatzin ynic momiquillique. // Auh yn Ipantlaqualoctzi<n> çan niman ipan inyn omoteneuh ce acatl xihuitl yn motlahtocatlalli chichimecateuhctli mochiuh tlahtohuani Amaq<ue>-meca<n> Chalco / No yquac tlahtocati yn Itztlotzin tlayllotlacteuhctli tlahtohuani Tzaqualtitlan Tenanco Amaq<ue>mecan, yhuan Tlotli-tlatquic atlauhtecatli teuhctli, yhuan Mayauhtzin Teuhctli tlahtohuani Tequanipan. Ynin mochintin tlahtoque Chalco, yolticate yn ihquac momiquilli Tenochtzin, ynteyacancauh catca yn mexica.

Elección de Acamapichtli, primer gobernante de Tenochtitlan

y [§ 47] Auh yn ihquac in ye huecahua in ye cate yn me_{xica} [39r] yn mexica, yn tenochca, yn oyuh onmic yn Tenochtzin, yhuan in ye huecauh cate yn tlatilolca yn oceceeni motlallique, niman ye mononotza yn mexica tenochca huehuetque, ye quimolhuia tla xihualhuian in yehua<n>tin inyn tlahueliloque yn otechcauhtiquizque yn omotlallito, yn Xaltilolco, ma quenmanian ytla quimoyollotitin ca tlahueliloque ca amo tlaca yn Atlanguahuitl, yn Huicto<n> yn Opoctli, yn Atlaçol, ma ytla tocaquitlallitin.

También este mismo año murió el *chichimecateuctli* Huehuetéuctli, quien era gobernante de Itztlacoauhcan Amaquemecan, hijo del *chichimecateuctli* Atonaltzin.⁵¹ Gobernó cincuenta y cinco años y dejó cinco hijos: el primero se llamaba Temiztzin, *teohuateuctli*, el segundo se llamaba Ipantlacualoctzin, el tercero se llamaba Huehue Cacámatl Teuctli, el cuarto se llamaba Tochiya {ca}tzin y el quinto se llamaba Cozacatzin Huehue. Éstos eran nietos de Atonaltzin. De Huehue Cacamatzin no se sabe bien cuánto tiempo vivió sobre la tierra, como aparecerá luego, fue mirando a su padre por cinco años y entonces murieron.^{xvi} // Ipantlacualoctzin en este mismo año de 1-Caña se estableció como gobernante, se hizo *chichimecateuctli* gobernante de Amaquemecan Chalco. / También fue cuando reinó el *tlailotlacteuctli* Itztlotzin, como gobernante de Tzacualtitlan Tenanco Amaquemecan, Tlotlitlátquic como *atlah-tecateuctli* y Mayauhtzintéuctli como gobernante de Tecuanipan. Todos estos gobernantes de Chalco estaban en vida cuando murió Tenochtzin, quien era caudillo de los mexicas.

Elección de Acamapichtli, primer gobernante de Tenochtitlan

y [§ 47] Cuando ya permanecen, ya están estables los mexicas, [39r] los tenochcas, después de que murió Tenochtzin y también los tlatelolcas ya están asentados por separado, entonces los ancianos mexicas tenochcas se aconsejan, se dicen: “Vengan, esos malvados han salido dejándonos, se fueron a establecer a Xaltlilco. Quizás vayan a delatar alguna cosa, porque Atlancuáhuítl, Huicton, Opochtli y Atlázol son malos, no son gente de bien, quizás vayan a poner alguna cosa en contra de nosotros.

⁵¹ Muerte de Ténoc y Huehuetéuctli en el año 1-Caña (1363): cfr. *3a. Rel.*, p. 97, 99; *7a. Rel.*, p. 59, 61; *HCM*, p. 165.

Auh ynin ma xicemitocan campan tiazque ca tetlalpa<n> in ticate ca tequaxochco, ca tetepa<n>co yn iyhyotl, ticmati ca yntlalpan yn tepanecatl yn azcapotzalcatl, yn aculhuacatl. Auh yn Culhuacan tlaca ca ynquaxchoco yn ticate y<n>tlah totlahtecauh tictlallizque, campa yehuatl yn tiazque mexicayé, tenochcayé, ma xitlahtocan.

y [§ 48] Auh niman oquihtoque in yehuantin yn yzca yn intoca yn Acacih-tli tepanecatl chichimecatl teuhctli, yn Tençacatetl, in Ahuexotl, yn Ahatl, // yn Xomimitl, yn Ocellopan ynin ome<n>tin nica<n> qui<n>tllalia huehuetque ompa pouhque yn Tlatilolco // oquihtoque, mexicayé, intla ye ompa tihuian yn Azcapotzalco ca amo huel mochi-huaz. Auh i<n>tla noce ompa tihuian yn Acalhuaca<n> anoço Aculhuacan yn Cohuatlychan ca amo huel mochi-huaz) quihtoque yn oc cequintin mexica. Auh campa yn amontlahtohua campan tiazque). Auh ynin maçompa ma ye ompa tihuian yn Culhuacan, yn ompa tiqualcauhque yn Opochtli yn Iztahuatzin yhuan yn ixquichtin, yn to-telpochhuan yn tochpochhua<n> quen cate, quen nemi, yn incah, yn culhuaque [39v] aço quintollinia. Auh ca yuh ticmati yn topampa y nauhxiuhtique yn Cocontitlan, yn quintecaq<ue> yn quintallique ynic quintlahtique, yn inmonttahuan yn inmonnanhuan, in yehua<n>tin in culhuaque açoc ceme onnemi. Auh ca oticmatque yn omic in yehuatl yn Opochtli yn Iztahuatzin, yehuatl tiquitztihui yn itechcopa oquiz, yn ipiltzin yn Opochtli tequihua. Auh ca tomexicapiltzin, ca tochichichimecapiltzin, ca yehuatl technequiz, yn quipiez, yn mexicayotl, yn tenochcayotl. Auh ca necoc oyol, otlacat flacamecayotica, yn culhuaq<ue>, ca yn ixhuiuh yn teteuhctin yn tlahtoque. Auh in tehuantin yn timexica tichichimeca. Auh ynin ma tihuian mexicayé.

Que éstos tomen una decisión acerca de dónde iremos, porque estamos en tierra ajena, en términos ajenos, en fronteras ajenas, conocemos la aflicción porque esta es la tierra de los tepanecas de los azcapotzalcos y de los acolhuas. Estamos en los términos de la gente de Colhuacan, si nosotros hemos de establecer nuestro gobierno, ¿adónde iremos, mexicas tenochcas? Hablen por favor”.

y [§ 48] Entonces hablaron ellos, cuyos nombres aparecen aquí, Acacitli, *tepanecatli chichimecatli teuctli*, Tenzacátetl, Ahuéxotl y Áatl // Xomímitl y Ocelopan, estos dos, que aquí ponen los ancianos, pertenecieron a Tlatelolco // dijeron: “Mexicas, si vamos a Azcapotzalco no saldrán bien las cosas y tampoco si vamos a Acalhuacan o Acolhuacan Coatlíchan saldrán bien las cosas”. Respondieron algunos mexicas: “¿Adónde irán a hablar, adónde iremos?”. “Tal vez vayamos a Colhuacan, allá venimos a dejar a Opochtli Iztahuatzin y a todos nuestros jóvenes y nuestras jóvenes. ¿Cómo están, cómo viven en la casa de los colhuas? [39v] ¿Acaso los maltratan?”. “Como sabemos, por nuestra culpa estuvieron cuatro años en Cocontitlan, donde los juntaron, los establecieron, los escondieron sus suegros, sus suegras, los colhuas. Tal vez algunos de ellos aún sobreviven. Supimos que murió Opochtli Iztahuacan, pero vamos a ver a aquél que de él desciende, el hijo querido del capitán Opochtli. Nuestro venerado hijo mexica, nuestro venerado hijo chichimeca nos querrá, cuidará de las cosas de los mexicas, de las cosas de los tenochcas, porque nació del linaje de ambas partes, es nieto de los señores y gobernantes colhuas y de nosotros que somos mexicas chichimecas. Así que vayamos, mexicas”.⁵²

⁵² Eleccion de Acamapichtli: cfr. *HI*, p. 94-95.

Auh niman oyahque yn ompa Culhuacan yn mexica, yn onacique niman ye quilhuia ye quitlatlauhtia yn itoca teuhctlamacazqui, Nauhyotl tlahtohuani Culhuacan, yn mexica, quilhuique co tihualaque tlatclé noxhuihtziné tlatohuanié timitztotlalcahualtilizque, timitztotlapolotilizque, yn timocolhuan yn timotahuan yn timexica tichichimeca) ca tiquicnoyotoco yn matzin y motepetzin yn Tenochtitlan) ca ticanaco y momacehualtzin catca yn Opochtli yn Iztahuatzin, yn inecauhca yehuatl yn piltzintli y conetzintli, yn tocozqui yn toquetzal, yn itoca yn iteheca yn Itzpapalotl, (yn Acamapich). Auh ca ticmomacahuiliz, ca nel tomexicapiltzin. Auh ca toyollo quimati, ca culhuacayxhuihtli, ca yntzon ^{ymizti} [40r] ymizti, yn teteuhctin, yn tlahtoque, yn culhuaque. Auh ynin ca tiquitohua ma conmopielliqui yn matzin yn motepetzin, yn toltzallan, yn acatzallan yn Mexico yn Tenochtitlan. Auh ynin ma conmochihuiltiuh yn tochpotzin, yn cihuapilli, yn Illancueytl.

y [§ 49] Auh niman quimilhui in yehuatl yn tlahtohuani yn teuhctlamacazqui Nauhyotl, oquihto, ma yhui ca ye qualli, oc xicchiyecan tenochcayé, yn tlahtolli, ma oc titononotzacan ma oc nenonotzallo. Auh yn onmononotzqueque yn culhuaque, nima<n> ye quitohua yn teuhctlamacazqui Nauhyotl, ca ye qualli mexicayé, tle niquilhuiz y<n> nica<n> yn Culhuacan. Auh ca nel amopiltzin amoxhuiuh ma conyauh xichuicacan ca nel oquichtli yntla cihuatl, amo huel mochihuaz, yn anquihiucazque. Auh ynin ma quipacho, yn cuitlapilli yn atlapalli, yn imacehual yn Tloque yn Nahuaque, yn Yohualli yn Ehecatl, yn [Y]aotzin yn Tezcatlipoca. Auh ma contlapielli, yn tlamacazqui yn Huitzilopochtli. Auh cuix oc quihualmati y nochpochtzin, yn cihuapilli, yn Atotoztli, yntla oc yxpan acaço quicahualiztamatizquia, ca nel yconetzin. Auh ynin cuix nell oc quihualmati, xicmohuiquillitihuian ca nel ichan.

Luego los mexicas fueron a Colhuacan y, llegados, en seguida dicen, ruegan al que se llama *teuctlamacazqui* Náuhoyotl, gobernante de Colhuacan, los mexicas le dijeron: “Hemos venido, señor, mi nieto querido, gobernante, a molestarte, a perturbarte nosotros quienes somos tus abuelos, quienes somos tus padres, los mexicas chichimecas. Venimos a pedirte humildemente tu agua, tu cerro, Tenochtitlan. Venimos a tomar la reliquia^{xvii} del que era tu venerado súbdito Opochtli Iztahuatzin, a aquel hijo y niño querido, nuestra joya, nuestra pluma de quetzal, cuyo nombre es Itzpapálotl tercero (Acamápich). Nos lo concederás porque en verdad es nuestro hijo mexica. Nuestro corazón sabe que es nieto de los colhuas, es cabello, [40r] es uña^{xviii} de los señores y gobernantes colhuas. Nosotros decimos que éste venga a custodiar tu agua, tu cerro entre los juncos, entre las cañas, en Mexico Tenochtitlan. Y la noble mujer Ilancueitl venga a hacerse hija nuestra”.

y [§ 49] Luego habló el gobernante, el *teuctlamacazqui* Náuhoyotl, les dijo: “Así sea, está bien, pero aún esperen la palabra, tenochcas, aún tenemos que consultarnos, aún va a haber consejo”. Los colhuas fueron a consultarse y después habla el *teuctlamacazqui* Náuhoyotl: “De acuerdo, mexicas, ¿qué tengo que decir aquí en Colhuacan? Es cierto que es vuestro hijo querido, es vuestro nieto, que se vaya, llévenselo ya que es hombre. Si fuera mujer, no sería posible que ustedes se lo llevaran. Que éste gobierne la cola, el ala,^{xix} que sea servidor de Tloque Nahuaque, de Yohualli Ehécatl, de Yaótzin Tezcatlipoca. Que vaya a ser guardián del *tlamacazqui* Huitzilopochtli. Tal vez aún él venga a visitar a mi querida hija, la noble mujer Atotoztli, si aún estuviera presente ella no habría querido concederlo, porque es su hijo querido. Tal vez éste aún venga a verla. Vayan ustedes a llevárselo, porque en verdad es su casa”.

Niman quihtoq<ue>, yn mexica, ca ye qualli, oticmocnellili yn matzi<n> yn motepetzin, ma ticuicatihuan. Niman quihtoque yn culhuaque camo nican nemi, ma ompa xicmanilliti, yn ompa Cohuatlichan yn itoca Acamapich. Auh yc niman ompa yahque yn mexica yn Cohuatlichan. Auh yn onacito, niman ye quinonotza, yn Aculmiztli, ye quilhuia ca ticanaco, yn Acamapich, niman quimilhui, ac amehuantin [40v] campa ohuahualaque conilhuique ca ompa Tenochtitlan quihto ca ye qualli ma oc niquilhui yn inantzin yn Illancueytl, ynin Yllancueatl çan quihuapauh ynic quimoconeti, ca y yahuitzin yn Acamapich, oc ceppa quihto yn Acolmiztli, ma xicmohuiquillitihuian ma quihuica yn inantzin Yllancueytl, yc nima<n> ye quihuicatze yn mexica yn Acamapich, ycihuauh valmochiuhtia yn Illancueytl.

Entronización de Acamapichtli

y [§ 50] Auh niman quihualhuicaque, caxitico yn Mexico yn Tenochtitlan, yc motlallico ynpetlapan, yn icpalpan ynehuan yn icihuauh yn itoca Illancueytl, ypan *v* acatl xihuitl, *1367 años*. Auh yn oconaxitico yn Tenochtitlan, yn tlahtohuani, yn oteanato mexica, niman ye quimonilhua yn oc cequi<n>tin mexica tenochca quimilhuique tocnihuané, ca otoconaxitico yn tlahtohuani ez, quimonnanquillique quimilhuique ca ye qualli, oquimihiyohuilti. Auh tle ytoa quinhaulihuique quilmach Acamapich. Auh quih{to}que ca ye qualli. Auh yn ocontlallique tlahtohuani.

Entonces los mexicas dijeron: “Muy bien, nos hiciste merced de tu agua, de tu cerro, vamos a llevárnoslo”. Luego los colhuas dijeron: “No vive aquí, vayan a tomar al que se llama Acamápich allá en Coatlichan”. Así que los mexicas fueron allá a Coatlichan. Llegados allá, hablan con Acolmiztli, le dicen: “Venimos a tomar a Acamápich”. Entonces les preguntó: “¿Quiénes son ustedes?, [40v] ¿de dónde han venido?” Le contestaron: “De Tenochtitlan”. Él dijo: “Está bien, quisiera hablar también a su madre Ilancueitl. Esta Ilancueitl sólo lo crio, así que lo adoptó como a un hijo, es tía de Acamápich”. Otra vez habló Acolmiztli: “Quisiera que se fueran a llevar también a su madre Ilancueitl”. Así que los mexicas trajeron a Acamápich y a Ilancueitl, la cual viene haciéndose su mujer.⁵³

Entronización de Acamapichtli

y [§ 50] Entonces lo trajeron, lo vinieron a llevar a Mexico Tenochtitlan para venir a sentarlo en el petate, en el asiento junto con su mujer llamada Ilancueitl, en el año 5-Caña, 1367 años.⁵⁴ Los mexicas fueron a llevar a Tenochtitlan al gobernante, fueron a recibir a la gente y luego algunos mexicas tenochcas les van diciendo, les dijeron: “Amigos nuestros, nosotros hemos venido a traer al que será gobernante”. Les respondieron, les dijeron: “Muy bien, los han cansado, ¿cuál es su nombre?”. Les contestaron: “Le dicen Acamápich”. Dijeron: “Está bien” y fueron a sentar al gobernante.

⁵³ Embajadas a Colhuacan y a Coatlichan: cfr. *HI*, p. 95-96.

⁵⁴ Elección de Acamapichtli en el año 5-Caña (1367): cfr. *7a. Rel.*, p. 63; *HCM*, p. 167.

Auh yn mexica nimam ye quitlatlauhtia yn tlatcatl, quilhuia noxhuiuh-tziné tlatohuanié oticmihyohuiliti oticmociyahuiliti, otimaxitico yn mochantzinco, yn toltzallan, yn acatzallan. Auh motollinia yn mocolhuan yn motlahuan yn mexica yn chichimeca. Auh ca tocontlapielliz, yn tlamacazqui yn tetzahuitl yn Huitzilopochtli. Auh yhuan ca yuh quimati yn moyollotzin, yn tequaxochco, yn tepepanco yn amo totlalpan yn ticate. Auh ca ticiahuiz, ca tiquihyohuiz, ca titequitiz, ca titlacotiz, ca yci, yn tlahuacpa<n> yn Azcapotzalco.

Los mexicas entonces ruegan al noble, le dicen: “Nieto mío, gobernante, te has cansado, te has fatigado y has llegado a tu casa honrada, entre los juncos, entre las cañas. Tus abuelos, tus tíos, los mexicas chichimecas son pobres. Vas a tener que custodiar al *tamacazqui*, al *tetzahuitl* Huitzilopochtli. Así que sabe tu corazón que estamos en términos ajenos, en fronteras ajenas, no estamos en nuestra tierra. Padece-rás, sufrirás, trabajarás, serás esclavo, porque este lugar es tierra estéril de Azcapotzalco”.⁵⁵

⁵⁵ Entronización de Acamapichtli: cfr. *HI*, p. 96-97. El discurso dirigido a Acamapichtli se interrumpe abruptamente aquí.

NOTAS DE TRADUCCIÓN

^I Traduzco *intemoca* como “su descendencia”, aunque no hay ningún registro lexicográfico de esta palabra. Posiblemente proviene del verbo *temo* (bajar), que formó el sustantivo *temocayotl* (bajada). Sin embargo, considero que por estar pareado con *intlacatiliz* (su nacimiento), el vocablo *intemoca* no se refiere a un movimiento hacia abajo, sino al parentesco por descendencia. De hecho, la palabra *temocayotl* podría ser un neologismo creado en la colonia para traducir literalmente el término español “descendencia”. Los nahuas no solían utilizar un concepto abstracto para esta idea, sino términos concretos o difrasismos; véase Montes de Oca Vega, *Los difrasismos...*, p. 121-136. León (p. 11) se equivoca en la traducción debido a un error de copiado en el *Manuscrito 311* (*intecoma* en lugar de *intemoca*) y traduce “vaso”; los otros editores atribuyen a *intemoca* el significado de “bajada” en lugar de “descendencia”: Schroeder y Anderson (v. I, p. 65) “descent”, Riese (p. 44) “ihr Herabkommen” y Tena (p. 31) “bajada”.

^{II} Interpreto la expresión *in iquin quema* como dos sintagmas pareados (*in iquin in queman*) y traduzco por lo tanto “a qué hora de otro día, en qué momento del mismo día”. Acerca del significado preciso de los adverbios temporales *iquin* y *queman*, véase la gramática de Horacio Carochi, *Arte de la lengua mexicana con la declaración de los adverbios della...*, México, Juan Ruys, 1645, p. 101. La traducción de *quema* como la afirmación “sí” no tiene sentido, dado que se contradiría con la oración negativa que viene justo antes: *amo huel molnamiqui* (no se puede recordar).

^{III} Considero que la traducción correcta de *in ixeliuhcayopan in cemanahuatl* es “sobre una parte del mundo”, en sentido espacial y no temporal. Por el contrario, León (p. 11) traduce como complemento temporal “cuando la división del mundo”, y Anderson y Schroeder (v. I, p. 66) “when the world was partitioned”. Riese (p. 46), por su parte, considera erróneamente *in ixeliuhcayopan* como el sujeto de la oración: “Ihre Abteilungen kommen”. El único que, a mi juicio, traduce correctamente es Tena (p. 33), quien vuelve la expresión un complemento espacial: “en esta parte del mundo”.

^{IV} Prefiero no traducir la palabra *tetzahuatl*, que fray Alonso de Molina traduce como “cosa escandalosa, o espantosa, o cosa de agüero” (*Vocabulario...*, 2a. parte, f. 111r), dado que en el contexto de la *Crónica mexicáyotl* funciona como un título honorífico del dios Huitzilopochtli.

^V Opto por no traducir los topónimos Huehue Mexico y Yáncuic Mexico, que indican el Antiguo México y el Nuevo México, esto último colonizado por los españoles a finales del siglo XVI (hoy estado norteamericano de New Mexico). Sobre el imaginario indígena y español en la empresa colonizadora de Nuevo México, véase el ensayo de Danna Levin Rojo, *The Return to Aztlan. Indians, Spaniards, and the Invention of Nuevo México*, Norman, University of Oklahoma Press, 2014.

^{VI} Prefiero no traducir la palabra *tlamacazqui*, que es un atributo específico de algunas deidades (sobre todo de Tláloc) y de los sacerdotes que se dedican a su culto. En el contexto de la *Crónica mexicáyotl*, el término *tlamacazqui* es un título que se da al dios Huitzilopochtli y a sus dos sacerdotes principales, Cuauhtliquetzqui y Axolohua.

^{VII} Debido al sufijo absolutivo *-tl*, la forma *centzonhuitznahuatl* podría hacer pensar en un solo personaje más que en una multitud de cuatrocientos personas (*centzontli*). Sin embargo, este singular es ambiguo porque se ve pareado con formas plurales, como en las expresiones *in yehuantin in centzonhuitznahuatl* (ellos, Centzonhuitznáhuatl) e *in itlahuan in centzonhuitznahuatl* (sus tíos, Centzonhuitznáhuatl), además de que se encuentra también la forma plural *centzonhuitznahuahua* (los cuatrocientos huitznahuas). Por estas razones, aunque en el texto se encuentra la forma absoluta singular *centzonhuitznahuatl*, la traduciré al plural: “centzonhuitznahuas”.

^{viii} La palabra *tonalli* es polisémica y en la forma absoluta puede expresar cuatro significados diferentes: 1) calor del sol, 2) tiempo de secas, 3) día o 4) signo del *tonalpohualli* (el calendario de 260 días). Fray Alonso de Molina (*Vocabulario...*, 2a. parte, f. 149r) reporta sólo los primeros dos significados, pero en el texto de la *Crónica mexicáyotl* el término *tonalli* se ajusta a los últimos dos, es decir “día” o “signo del *tonalpohualli*”.

^{ix} El difrasismo *in comitl in caxitl* (la olla, el cajete) indica a la mujer como preparadora de la comida, que se servía en estos dos utensilios de cocina. Véase al respecto Montes de Oca Vega, *Los difrasismos...*, p. 118.

^x La palabra *nahualli* designaba una persona con facultades especiales, capaz de movilizar el poder de un doble animal o de un fenómeno natural para sus propios fines, dañando o beneficiando a otras personas. Sobre el fenómeno del nahualismo, consúltese el libro de Roberto Martínez González, *El nahualismo*, México, Universidad Nacional Autónoma de México, Instituto de Investigaciones Históricas, 2011.

^{xi} La descomposición de la palabra *altepetl* (agua-cerro) en el difrasismo *in atl in tepetl* (el agua, el cerro) demuestra que se trata originalmente de dos palabras que se fusionaron en una sola. Sobre el significado de *altepetl* (ciudad, villa o pueblo), véase Montes de Oca Vega, *Los difrasismos...*, p. 201-203.

^{xii} Traduzco *ocuahltlato* como “ejerció el poder militar”, refiriéndome al cargo político de *cuauh-tlaolani* que ejercía sobre un *altepetl* un individuo de nivel social inferior respecto al linaje principal. Acerca de los diversos significados del término *cuauhltlatoani* (gobernante águila), véase el estudio de Susan Schroeder, *Chimalpáhin y los reinos de Chalco*, traducción de Joaquín Francisco Zaballa Omaña, México, El Colegio Mexiquense, 1994, p. 284-291.

^{xiii} La palabra *tlacatlacualli* designa la comida ritual dedicada a los dioses. Para un estudio sobre los diferentes tipos de *tlacatlacualli*, véase el artículo de Elena Mazzetto, “La comida ritual en las fiestas de las veintenas mexicas: un acercamiento a su tipología y simbolismo”, *Amérique Latine Histoire et Mémoire. Les Cahiers ALHIM* [en línea], 25, 2013.

^{xiv} El difrasismo *in texcalli in oztotl* (el peñasco, la cueva) debería ser parte de los difrasismos que remiten al campo semántico de lo peligroso, según Montes de Oca Vega, *Los difrasismos...*, p. 185-186. Sin embargo, en contra de lo que propone esta autora, que estos difrasismos indican espacios peligrosos de la periferia contrapuesta al centro, estamos aquí frente a un fenómeno inverso, es decir que en la *Crónica mexicáyotl* el difrasismo *in texcalli in oztotl* no constituye la periferia, sino el centro sobre el cual se edificaría el futuro *altepetl* de Mexico Tenochtitlan.

^{xv} Las *ayauhcalli*, literalmente “casas de bruma”, eran adoratorios dedicados a las deidades acuáticas. Sobre la ubicación, la función y el significado de los diferentes *ayauhcalli* de Mexico Tenochtitlan, véase el artículo de Elena Mazzetto, “Las *ayauhcalli* en el ciclo de las veintenas del año solar. Funciones y ubicación de las casas de niebla y sus relaciones con la liturgia del maíz”, *Estudios de Cultura Náhuatl*, v. 48, 2014, p. 135-175.

^{xvi} El verbo plural *momiquilique* (murieron) es ambiguo, porque no especifica quiénes murieron: ¿Huehue Cacámatl y su padre Huehueuectli? ¿Murieron al mismo tiempo?

^{xvii} La palabra *inecauhca* significa “su reliquia” y suele indicar los hijos que quedan vivos después de la muerte de sus padres. Para un ejemplo extraído de Sahagún, véase Montes de Oca Vega, *Los difrasismos...*, p. 131.

^{xviii} El difrasismo *in tzontli in iztitl* (el cabello, la uña) suele significar la descendencia. Según Montes de Oca Vega, *Los difrasismos...*, p. 135, este difrasismo focaliza su significado sobre la nobleza de sangre.

^{XIX} El difrasismo *in cuítlapilli in atlapalli* (la cola, el ala) indica normalmente a la gente del pueblo que trabaja para sustentar a la clase dirigente, pero también puede señalar al *tlatoani* que asume su cargo como servidor del dios tutelar del *altepetl*, como en este pasaje de la *Crónica mexicáyotl*. Véase Montes de Oca Vega, *Los difrasismos...*, p. 151-153.